

ԹԱԴ. ԱԻԴԱԼԲԵԳԵԱՆ

891-99-092 [Արժան]

Կ 78

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵԱՆ

(Պատմական-գրական վերլուծութիւն)

Թիֆլիսի «Գրական» տարածարկ

70247

ԹԻՖԼԻՍԻ ԳՐԱԿԱՆ ԿՈՆԵԿՏ
1910

38094 ւեհ.

Արժանատի «Արարատ» ամսագրից

21059 - 60

Վ. Ա. Ղ. Ա. Ր. Շ. Ա. Պ. Ա. Տ.

Տպարան Մայր Արժանատի Ա. Էջմիածնի

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱՆՈՎԵԱՆ

I

Խաչ. Աբովեանի, ինչպէս և մեր բոլոր հեղինակների, երկերն ուսումնասիրելու ժամանակ ոմանք ուշադրութիւն են դարձնում՝ գրուածքի տեխնիկայի, ոմանք՝ գեղարուեստական լինելու, միւսները՝ լեզուի, ուրիշները՝ ոճի վերայ և այլն. սակայն մինչև այժմ՝ ամենևին նպատակ չեն դրել պարզաբանելու, թէ ինչ կապ կայ մի կողմից՝ երկերի բովանդակութեան ու հեղինակի աշխարհահայեացքի և միւս կողմից՝ հասարակական զարգացման, աւելի որոշ ասե՛նք, տնտեսական առաջադիմութեան և հասարակական խմբերի դրութեան ու յարաբերութեան միջև:

Շատերը հէնց վերջին խնդրի համար կարող են առարկել ու հարց տալ, թէ արդեօք այդպիսի կապ գոյութիւն ունի: Մի՞թէ որ և է առընչութիւն ունեն հպարտ Ֆէոդալի արիւնոտ սուրն ու շառաչող մտրակը, քրտնաջան երկրագործի փայլուն արօրն ու հատու բահը, ընչաքաղց առևտրականի արագասահ արշիւնն ու աղմկող համրիչը, հեռատես արդիւնաբերողի անդուլ մեքենան և մրտա բանւորի ջլուտ բազուկը պատմագրի՝ արհաւիրքներով լի գրուածքի, բանաստեղ-

ծի ոլորուն ու անուշ երգի, վիպասանի հրապու-
րիչ բովանդի և թատերագրի ցնցող դրամայի հետ:

Առնչութիւն ունեն և այն էլ շատ մեծ, սա-
կայն այս աչքի չէ ընկնում ի միջի այլոց նաև այն
պատճառով, որ դրականութեան պատմագիրները
իւրաքանչիւր հեղինակին վերցնում են առանձնա-
կի, չէզոքացրած դրութեամբ և չեն դործադրում
բոլոր գիտութիւնների մէջ ընդունուած ուսում-
նասիրութեան մի մեթոդ—համեմատականը, որը
իսկոյն երևան է հանում նախ՝ տարբեր շրջան-
ների երկերի ընդհանուր ու էական յատկու-
թիւնները և երկրորդ՝ նրանց ու միջավայրի
դրութեան կապը:

Եթէ համեմատենք երկար ժամանակամի-
ջոցում երևան եկող բազմաթիւ հեղինակների,
կնկատենք, որ դրականութիւնը կարելի է բա-
ժանել, օրինակ, այսպիսի շրջանների. մի շրջան,
երբ երկերի բովանդակութիւնը և իդէալները
վերցուած են ազնուական (աշխարհիկ և հոգևոր)
դասակարգի կեանքից, մի ուրիշ շրջան, երբ հե-
տաքրքրութեան կենդրոնը գիւղացիութիւնն է,
երրորդ, երբ ուշադրութիւն են դարձնում քա-
ղաքային ազգաբնակչութեան, մասնաւորապէս
նրա մի տարրի—առևտրականների ու արգիւնա-
բերողների վերայ, և ապա չորրորդ, երբ դրողին
նիւթ ու աշխարհահայեացք է մատակարարում
բանւորութիւնը: Գրականութեան մէջ այդ փառ-
տը դիտելուց յետոյ եթէ աշխատենք հասարա-
կական կեանքն ուսումնասիրել, կտեսնենք, որ

վերջինս էլ ունի Ֆազեր, երբ այդ դասակարգերը նոյն կարգով հզօրանալով յաջորդում են միմեանց։ Այնուհետև մեր ուշադրութիւնը կ'դրաւի հետեւեալ իրողութիւնը. այն է, որ հասարակական կեանքի մէջ որևէ դասակարգի հզօրանալը միշտ ժամանակագրական կարգով աւելի առաջ է ընկնում, քան նոյն դասակարգի պատկերացումն ու իրէալիների արտայայտումը գրականութեան մէջ։ Այս ապացուցանում է նախ այն, որ ժողովրդի տնտեսական—սոցիալական զարգացումը և գրականութիւնը մեծ կապ ունեն միմեանց հետ և երկրորդ, որ տնտեսական—սոցիալական առաջադիմութիւնն է գրականութեան զարգացման պատճառը և ոչ ընդհակառակը։ Եթէ վերջինը լինէր, պարզ է, որ առաջ պէտք է գրականութիւնը փոփոխուէր և յետոյ կեանքը, որովհետև պատճառը միշտ նախորդում է հետեանքին։

Ասածներէից հետևում է, որ գրականութեան որ և է ճիւղի մի փոքրիկ օղակը կազմող իւրաքանչիւր երկի քըննութեան ժամանակ հետազօտութիւնը պէտք է սկսել իբրև պատճառ ներկայացող հանգամանքների, այն է՝ սոցիալական միջավայրի ուսումնասիրութիւնից և ապա անցնել հետեւանքին, այսինքն երկի բովանդակութեանն ու հեղինակի՝ դէպի ժամանակակից կեանքի երևոյթներն ունեցած վերաբերմունքին։

Այս տեսակէտով էլ առաջնորդուելով անցնենք Աբովեանի գլուխ-գործոցի—«Վէրք Հայաստանի» համառօտ վերլուծութեանը։

II

Աբովեանը ծնուել է 1804—1805 թուականին, իսկ «Վէրք Հայաստանին» գրուած պատրաստ է եղել 1841-ին: Նշանակոււմ է վէպի գրութեան ժամանակ հեղինակը ազդուած է եղել 19-րդ դարի առաջին տասնամեակների հայ հասարակութեան կեանքից: Իսկ այս ժամանակ ինչ դասակարգեր գոյութիւն ունէին հայ աշխարհում և ինչ գրութեամբ:

Քաղաքական կեանքի փրփրադէղ յորձանքները, օտարազգերի՝ դարեր շարունակ տևող հալածանքը արդէն վաղուց խորտակել էին այն ամբարտակը, որի անունն էր հայ ազնուականութիւն: Հին հայ կեանքի տիրապետող երկու դասակարգերից մնացել էր միմիայն հոգևորականութիւնը:

Կար մի ժամանակ, երբ հոգևորականութիւնը հզօր էր ոչ միայն թուով, այլ և տնտեսապէս: Վանքերն ու եկեղեցիները ունէին իրենց ընդարձակ կալուածները, հոգևորականութիւնը հարուստ էր, որովհետև ստանում էր ոչ միայն եկեղեցուն պատկանող կալուածների արդիւնքը, այլ և մեծ բաժին ընդ որ պատերազմների հարուստ աւարից, առատ նուէրների ազնուական դասից և ոչ նուազ տուրքեր ժողովրդի միւս շերտերից: Տնտեսապէս հզօրութիւնը պատճառ էր նրա մեծ

ազգեցութեանը նաև ոչ—հոգևոր, քաղաքական
և հասարակական ասպարիզում:

Իսկ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում:
Նա ընկած է անտեսապէս, որովհետև զրկուել է
այն բոլոր կալուածներէ, որոնք մի ժամանակ
պատկանում էին եկեղեցիներին: Վանքերի ըն-
դարձակ գոյքերից համարեա ոչինչ չէ մնացել:
Ազնուական դասակարգի ոչնչանալը զըրկել է նրան
եկամուտի նշանաւոր աղբիւրից: Նրան կերակ-
րում է հասարակ ժողովուրդը, գլխաւորապէս
գիւղացիութիւնը, որի համար չէր կարող զգալի
չլինել այդ ծանրութիւնը:

Մարդ չէ կարող առանց մեծ յուզումների
կարգալ Յարութիւն Արարատեանի ինքնակեն-
սագրութեան այն էջերը, որտեղ նկարագրուած
են գիւղական հասարակութեան հետ շփումն ու-
նեցող վարդապետների անգթութիւնները: Թէև
այդ նկարագրութիւնը վերաբերում է 18-րդ դա-
րի վերջին տարիներին, բայց այնուամենայնիւ
առանց սխալների մէջ ընկնելու կարելի է նոյնը
ասել նաև մի երկու տասնամեակ յետոյ եկող
ժամանակամիջոցի համար, որովհետև անհաւա-
նական է կարծել, որ այնքան կարճ միջոցում,
այն էլ պարսկական տիրապետութեան ժամա-
նակ, հասարակական խմբերը իրանց որակը փո-
խէին զգալի կերպով: Պռօշեանը իւր վէպերում
պատկերացնում է մի քանի այդպիսի հոգևո-
րական գէմքեր, և հերոսներից մէկի բերանով
նկատում, որ նրանք աւելի խիստ էին վարւում

գիւղացիները հետ, քան պետական պաշտօնեաները: Շատ բնական է, որ ժողովուրդը, գլխաւորապէս գիւղացիութիւնը պէտք է դժգոհութիւն, երբեմն և ատելութիւն արտայայտէր դէպի հոգևորականութիւնը, որ հանդէս էր գալիս իբրև հարկառու դասակարգ:

Տնտեսական անկմանը ուղեկից էր մտաւոր անկումը: Այս շրջանին վերաբերող գրուածքները շատ մուսլ գոյներով են պատկերացնում այն ժամանակուայ բարձր ու ստորին հոգևորականներին: Չկար այլ ևս այն գրասիրութիւնը, այն հմտութիւնը, որ յատուկ էր հին հայ հոգևորականներին, որոնց ձեռքում կենդրոնացած էր գրականութիւնը, և որոնք ինքնուրոյն ու թարգմանական բազմաթիւ երկերով ճօխացնում էին հայրենի դպրութիւնը: Արովեանը այն ժամանակուայ մասին նկատում է.

«Այբբենը մեր միջումը գաբով (պարանով) էին բրննում և գիւլլով վէր քցում».*)

Էջմիածնի վանքում քչերն էին յայտնի իբրև «գիտնականներ», իսկ մնացած մեծամասնութիւնը համարեա նոյն աստիճանի վրայ էր գտնուում, ինչ որ գիւղական քահանաները: Իսկ վերջիններս գրութեան մասին լիովին գաղափար կազմելու համար բաւական է կարդալ Արովեանի

*) Խայատուր Արովեան, «Վէրք Հայաստանի» Թիֆլիս. 1908. Հրատ. Բագուայ Հայ. Կուլտուր. Միութեան: Յառաջարան հեղինակի. երես Ը.:

վէպի հետևեալ հատուածը, որի մէջ երգիծանքն ու կարեկցութիւնը խառնուած են իրար:

«Գրի սեն ու սիպտակը տէրտէրներն էլ բռանց (հազիւ) էին ջոկում. աւետարան կարգալիս հազար անգամ եա շէշմակը դգում, եա տիրացվի, մղգսու վրայ բարկանում, եա գրակալը դօշներին քաշում, եա գլուխ, երես գրքի միջումը կորցնում, մէկ պատիկ մոմ էլ ձեռներն առնում, եա մոնթի գլխին խփում, որ մոմը դուզ բռնի Շատ անգամ էլ որդիանց որդի մէկ փիս, անմարս, դժարատամ, գլուխ կոտրող բառ էլ որ շէր ռաստ գալիս, հէնց գիտես թէ սատանի թաւքը կորաւ. շատ կռանալուցը, մոմը մօտ բռնելուցը եա գիրքն էր էրուում, եա նրա միրուքը Ամա էսպէս բառեր վարաւուրդ էին արել. մօտանալիս կամ գլխովն էին պարտում, կամ մէկ գիրն ասում, միւսը կուլ տալիս, եա թէ չէ Մը-ը սուրբ կարգալու տեղ սոխ կամ սխտոր ասում, Մը-ը սաղմոս ասելու տեղ՝ զսրադ. ու ժամ օրհնողն էլ եա չօն էր ասում, եա չէ լսում. Մէկ գիր պակաս ժամանակին հօ Աստուած հեռու տանի, ժամ ու ժողովուրդ, տէրտէր, տիրացու իրար գլխով էին դիպչում. ամեն բերնից էնպէս մէկ խօսք էր դուս գալիս, որ զուռնի փոխանակ դափ էին ածում, մի տեղ ցխաւելը եա քշոցը կարգացողի ձեռը տալիս, տպողին օրհնում, կազմողին գովում ու գէջգանգէջ (վերջ ի վերջոյ) պրծնելիս Աստծուն էնքան իրանց հոգու համար շնորհակալութիւն

չանում, որքան գրքից, աւետարանից ազատուելու [սաթեր>...*)

Սրանց վերայ եթէ աւելացնենք նաև այն, որ նրանք դժուարութեամբ էին տեղի տալիս նոր կուլտուրայի պահանջներին, որովհետև շահագրգռուած չէին այդ կուլտուրայի ներմուծումով, — ապա, կարծում ենք, պարզ կը լինի այն ժամանակուայ հոգեորակահումթեան գրութիւնը և դիրքը ժողովրդի առաջադիմութեան գործում:

III

Երկրորդ դասակարգը վաճառականութիւնն էր: Հայոց պատմութեան համար շատ մեծ, նայն իսկ վճռական նշանակութիւն է ունեցել այս դասակարգի երևան դալը, որը բոյն դնելով Եւրոպայի, Թուրքիայի, Ռուսիայի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի շահաստան քաղաքներում՝ համեմատաբար զօրեղանում է տնտեսապէս և պատճառ դառնում հայոց նոր քաղաքակրթութեան զարգացման: Տպագրութիւնը, գրականութիւնը, յետոյ և մամուլը զարգացան այդ կենդրոններում: Առաջին անգամ՝ այս դասակարգը շփուելով ու մրցելով օտար կրթուած, ախոյեանների հետ՝ պէտք է զգար իւր և իւր հայրենակիցների մտաւոր սնանկութիւնը և խորհէր այդ մասին: Այս գիտակցութեանը հեռեւում է հայ հարուստների

*) Խաչատուր Աբով. եր. 49—20.

ձեռքով մի շարք դպրոցների բացումը Մոսկուա-
յում, Աստրախանում, Վենետիկում և այլն։
Թուրքիայի քաղաքներից Չմիւռնան ու Պօլիսը,
որոնք տաճկահայ վաճառականութեան ամենա-
նշանաւոր կենդրոններն են, իրանց բարբառը
դարձնում են գրական լեզու։ Ռուսիայում յազ-
թող է հանդիսանում Արարատեան բարբառը
միայն ու միմիայն շնորհիւ այն հանդամանքի,
որ ռուսահայ ամենանշանաւոր առևտրական կեն-
դրոնները—Աստրախանը, Մոսկուան և մանա-
ւանդ թ. Ֆլիսը նրա լեզուական կուսակիցներն
էին։ Անկասկած Արարատեան բարբառը երբէք
չէր յաղթանակի արևելքում, եթէ անտեսապէս
զարգացած կենդրոնները արևմտախօս լինէին։
Կարելի էր դեռ երկար շարունակել վաճառա-
կանութեան և կուլտուրայի զանազան կողմերի
զարգացման կապը, բայց մենք բաւականանա՞նք
այսքանով և ուշադրութեան առնենք, հետևեալ
իրողութիւնը։

Գուցէ ընթերցողը ինքն էլ նկատեց, որ վե-
րոյիշեալ բոլոր նշանաւոր վաճառային կենդրոն-
ները գտնւում են բուն երկրից դուրս։ Բնակա-
նաբար կարելի է հետաքրքրուել թէ ինչո՞ւ է
այդպէս։ Կուլտուրայի՝ հայրենիքից դուրս զար-
գանալը պատահականութեան արդիւնք է, թէ
մի ուրիշ պատճառ էլ գոյութիւն ունի։ Պատ-
ճառը երկրում տիրող քաղաքական հանդամանք-
ներն էին, որոնք թոյլ չէին տալիս, որ վաճա-
ռականութիւնը զարգանայ ներսում։ Դեռ մինչև

այժմ էլ բուն երկիրը չունի այնպիսի քաղաքներ, որոնք կարողանային մրցել հայրենիքից դուրս գտնուող հայ առևտրական կենդրոնների հետ:

Հայ հասարակութեան սոցիալական խմբերի փոխ յարաբերութիւնը ճիշդ պատկերացնելու համար պէտք է յիշել, որ այն ժամանակամիջոցում առևտրական դասակարգի առանձին ներկայացուցիչների ազդեցութիւնը թէև կարող էր աչքի ընկնող լինել կուլտուրական գործերում, բայց այնուամենայնիւ վաճառականութիւնը իբրև հասարակական մի տարր գեռևս թոյլ էր: Այս էր պատճառը, որ նա գրականութեան վերայ չթողեց այն ազդեցութիւնը, ինչ որ պիտի անէր 19-րդ դարի երկրորդ յիսնամեակին:

IV

Երրորդ դասակարգը—գիւղացիութիւնը արդէն վաղուց ազատուել էր բնիկ ազնուականների ծանր, շատ ծանր ճնշումից: Երկրի զանազան մասերում նա իւր հողի տէրն էր և միմիայն հարկերով էր կապուած տիրող ազգերի կառավարութեան հետ: Ուրքան էլ որ ծանր լինէին օտարների ճնշումները, այնուամենայնիւ գիւղացիք իրենց տընտեսապէս աւելի թեթեւացած պիտի զգային, քան նախկին ֆէոդալների իշխանութեան ժամանակ: *) Որ գիւղացիութիւնը շատ

*) Խօսելով հին հայերի մասին՝ Վահան վարդ. Բաստամեանը նկատում է. «Մենք չենք տեսնում ժողովրդի կող-

Թշուառ գրութեան մէջ շէր գտնուում, ցոյց է տալիս Արթուրեանի վկայութիւնը իւր հայրենակիցների մասին, որոնք անմիջապէս Երևանի Սարգարի քթի տակ լինելով բնականաբար աւելի ենթակայ պիտի լինէին պարսիկների կեղեքումներին: Չնայած վերջին հանգամանքին՝ ահա ինչ ենք կարգում Քանաքեռցոց մասին Վէրք հաստանիում:

«Տունն ու շիրախանէն հազար բարութիւնով լիքը՝ տրաքում էին, ու Աստուծոյ հոգի կար միջներում. մէկ օձի ձուն էր պակաս նրանց տանիցը: Գինին կարասներով շարած, ամբարը հացով լիքը, կթի կովն ու գոմէշները՝ ֆորթ ու ձագը տակըներին՝ գոմուժը կապած, քեահլան ձին թաւուժը, գութանը դռանը լծած, մառանը եմիշով, կախանով, տանձ ու խնձորով խըլթխըլթում և մանողին հոտը տեղն ու տեղը բռնում, շճացնում էր: . . . Որը էրկու որը երեք բաղունէր, նոքար, հօտաղ դռանը հազիր, ու տաններսն ու պուճախը գրմբում էր: Կարասներով կողակ, կճճներով պանիր ու զաւուրմա, աքաշներով զոխ, բոխ, ողորմակութ, բղղներով եղ ու կարագ, մօթալներով պանիր,—ծով, ինչ տուն: Տասը զոնաղ որ էն սհաթը նրա դռանը վէր գային, սաղ ամիս ուտէին, խմէին, կատրէին, ջարդէին, վիշացնէին, նրա տան խէրն ու բարա-

միջ մի նշան հարստութեան», Մխիթար Գոչի «Գատաստանաղերը Հայոց» Վաղարշապատ, 1880, Յառաջարանութիւն հրատարակչի, եր. 65.

քեաթը հա կար, հա կար... Շատը սուրու-
յով ոչխար էլ էին պահում: ... Նրանց կնանոն-
ցը որ մտիկ տայիր, խելքդ կերթար, խասի
ու զոււմաշի միջում կորած էին... Ամեն մէկի
կնիկն ու աղջիկը հէնց իմանաս խանդադա ու
բէզզադա ըլէր: *)

Այն ժամանակուայ գիւղացիների տնտեսու-
թեան ուսումնասիրութիւնը շարունակելով հան-
դիպում ենք խոշոր նշանակութիւն ունեցող հե-
տեւեալ փաստին. այն է, որ 19-րդ դարի առա-
ջին տասնամեակների ընթացքում գիւղերում
տիրում է փակ տնտեսութիւնը, մի տնտեսու-
թիւն, որի արտադրած նիւթերը ընդհանրապէս
չուկայի երես չեն տեսնում, այլ պահում են
սեփական կարիքներին բաւարարութիւն տալու
համար: Այս հաստատում է դարձեալ Աբովեանը:
Թէև սա մի տեղ յիշում է. «Էնպէս մարդ կար,
որ տարէնը էրկու հարիր, իրեք հարիր լիտր
տանձ, խնձոր, ծիրան ծախում էր».**)— որով
կարծէք թէ հակասում է մեր ասածին, բայց
հէնց քիչ յետոյ շատ որոշ գրում է.

«Մէկ փարի բան բազարիցը տուն չէր գալ,
բացի իրանց հագնելու շորիցը. էն էլ կտաւ,
չապկացու, չուխացու շատը հարսներն էին ու
աղջկերքն էին նրանց համար մանում, գործում,
կարում»: ***)

*) «Վէրք Հայաստանի» եր. 54—56:

***) Նոյնը եր. 55:

***) Նոյնը եր. 53:

Պարզ է, որ իրերի այսպիսի դրութիւն կարող է գոյութիւն ունենալ այնտեղ, որտեղ տիրապետողը փակ տնտեսութիւնն է, Գիւղը գեռչատ չնչին կապերով է ազդուում քաղաքից:

Մի ուրիշ գիծ, Տնտեսութեան այսպիսի դրութեան ժամանակ գիւղում գեռ կս պահպանած է լինում իւր կենսունակութիւնը նահապետական մեծ գերդաստանը:

«Շատը չորս-հինգ հարսն ունէր տանը», ասում է հեղինակը:*)

Անցնենք, երբ քաղաքային ազգաբնակչութիւնը շատ թոյլ է զարգացած, այն ժամանակ գիւղական ազգաբնակչութեան մեծ մասը իւր կարիքներին բաւարարութիւն տալուց յետոյ չէ կարողանում իւր բերքերի համար սպառողներ գտնել, եթէ գիւղացին իւր կարիքներին բաւարարութիւն տալուց յետոյ աւելացածը մտածէ պահել, ոչ մի օգուտ չի ստանայ. նախ այն պատճառով, որ այդ բերքերը միւս գիւղացիներին պէտք չեն գայ, որովհետեւ նրանք էլ ունեն, և երկրորդ, որ նոյն բերքերը կարճ ժամանակից յետոյ կարող են փչանալ: Սրանից առաջանում է փակ տնտեսութեան ժամանակ գիւղացու առատաձեռնութիւնը: **) Այս առատաձեռնու-

*) «Վերք Հայաստանի», եր. 55:

**) Նման արժիքի ենք հանդիպում յայտնի սոցիոլոգ-պատմագէտ Ա. Կաուցկու մի նոր աշխատութեան մէջ, որտեղ խօսելով հին հոլովմայիցոց հարուստների մասին նկատում է, «Հարստութեան կենդրոնացումը մի քանի ձեռք-

Թիւնը կրացակայէր, եթէ քաղաքային ազգաբնակուծիւնը բաւականաչափ զարգացած լինէր, որովհետեւ գիւղացին տեսնելով, որ իւր բերքերը սպառողներ են գտնում, կաշխատէր վաճառելով օգուտ ստանալ, մի երևոյթ, որ պարզ նկատուում է ժամանակակից գիւղերում, որտեղ ակնյայտի կերպով հազուադէպ են նախկին լիուծիւնն ու առատաձեռնութիւնը: Ահա թէ ինչպէս է նկարագրում վիպասանը գիւղացու առատաձեռնութիւնը.

«Ճարանի ետքն էլ նրանց դռնովը անց կենար, իրանք թևիցը կքաշէին, տուն կկանչէին, որ նրանց սուփրի համն սունի ու էնպէս ճանիայ ընկնի: Շատ անգամ՝ եկեղեցումը որ մէկ զարիք օքմին կտեսնէին, «Մուրբ սուրբն»ասածին պէս շատը կերթար եկեղեցու դուռը կկաղնէր, որ սփթա ինքը նրան իւր տունը տանի, ու շատ անգամ, երբ ուզողը շատ կըլէր, խօսքը մին կանէին, որ մէկ երկու շաբաթ նրան իրանց միջումը պահեն, նրան քէֆ շհանց տան ու բոլորն

բում ցոյց էր տալիս ոչ թէ այն, որ արտադրական ոյժերը զարգացել են այլ այն, որ հասնոյժ ստանալու միջոցները հաւաքուել են այնպիսի առատութեամբ, որ առանձին անհատք հնարաւորութիւն չունեք ինքը սպառելու, եւ նրան ոչինչ չէր մնում անելու, բայց երբ բաժանել նրանց ուրիշների հետ: Հռովմեական կայսրների ժամանակ առատաձեռնութիւնը ամենատեղի առաքինութիւններից մէկն էր համարուում:» Карль Каутский, «Античный миръ, юдейство и христіанство». пер. Н. Рязанова, СПб, 1909. стр. 510.

ի միասին՝ մէկ օր սրա տանը, մէկ օր նրա՝ ուրախութիւն անեն, զարիքի սիրան առնեն . . . Էնպէս մարդ կար, որ տարէնը էրկու հարիր, իրեք հարիր լիար տանձ, խնձոր, ծիրան ծախում էր ու մէկ էնքան էլ աղքատի ու ճամփորդի ուտացնում, եա դեղապէտի համար պահում, որ սարի աղքատ խալիսը—թուրք, հայ, չունքի բող չունին, մէկ հիւանդ պատահելիս գան տանին ու իրանց թամարդու նաչազի աչքը դռանը չմնայ. . . Ամեն մարդ իւր բաժակի գինին ալհադդա ունէր պահած, որ համ իր եկեղեցուն էր տալիս, համ էն գեղըցոնց բաժանում, ուր տեղ բող չկար, որ նրա ննջեցելոց հոգին յիշեն. Ամեն նաւակատեաց՝ ոչխար առես, կով առես, մորթում, մատաղ անում, ժամ, պատարագ անել տալիս, ժամոց բաժանում ու տանով տեղով դնում իրանց սիրեւեաց գերեզմաններն օրհնել էին տալիս ու ողբատներին կշտացնում*.)

Գիւղի ազգաբնակչութեան նկարագիրը բաւական համարելով հարց տանք, թէ՛ արդեօք այս երեք գասարկարգերից ո՞րը կարող էր գրաւել գրչի մարդկանց ուշադրութիւնը։ Թէև, ի հարկէ, կգտնուէին մարդիկ, որոնք կշարունակէին իրենց հին երգը երգել ու հայոց զրականութիւնը «հարստացնել» կեղծ-կլասիկ երկերով, որոնց նպատակը հին հայ կեանքի—ազնուա-

*) «Վերջ Հայաստանի» եր. 55

կանութեան ու հոգևոր դասի տիրապետութեան շրջանի պատկերացումը և ջատագովումն էր, — այնուամենայնիւ հոգևորականութեան անկեալ դրութիւնը կ'ստիպէր գրողների մի մասին ուշ դարձնել միւս երկու դասակարգերի վերայ: Բայց որովհետև վաճառականութեան անզարգացած դրութիւնը չէր կարող դեռ ևս երևան հանել այդ տիպի տնտեսութեան ու մարդկանց դրական կողմերը, այլ, ընդհակառակը, առևտրական ներկայացուցիչների բացասական կողմերով վանիչ ազդեցութիւն պիտի գործէր, — ուրեմն ընականաբար ուշադրութեան գլխաւոր առարկան պիտի լինէր գիւղացիութիւնը:

Եւ իրօք, շուտով գիւղացիութիւնը ներս խուժեց գրականութեան մէջ:

V.

Գիւղացիութեանը գրականութեան մէջ տեղ տուող հեղինակների կարապետն էր Խաչատուր Աբովեանը:

Առաջին անգամն էր, որ բանաստեղծական գրուածքի հերոսը գիւղացին էր դառնում, և հեղինակը, ինչպէս մի պանօրամայի մէջ, ցոյց էր տալիս գիւղական կեանքը իւր տարբեր ներկայացուցիչներով ու տեսարաններով:

Ահա գիւղական եկեղեցին առաւօտեան ժամերգութեան ժամանակ, ժամաւորներով, ժամհարով, տէրտէրով, մղգսի երէցփոխանով ու չարութիւն անող երեխաներով:

Ահա գիւղացի կինը կերակուր պատրաստելիս Աթարի սև թանձր ծուխը դուռն ու երթիկը կալել, տունը մխի ծով է շինել, էնպէս որ մարդի աչքը առաջը չի կարում ջուկի, Էրեխէքանց սուգ ու շիւանը գլուխ է տանում, քեալլա ծակում, Խեղճ տանտիկինը էնքան ծուխ է կուլ տուել, բռնոթի քաշել, փոշտացել, հաղացել, որ սիրտն եկել է բողաղին դէմ առել: Էնքան աչքերը տրտրել է ու աղի արտասունք թափել, որ աչքի լիսը թռել է, Էնքան կուզէկուզ հաւ կրի պէս ման է եկել, պուճակէ պուճակ ընկել, որ էլ մէջքը չէր կարում քաշել: Թունդիրն էլ քանի գնում, թէժանում է: Պղնձները ղըլթղլթալով ելի են գալիս...

Տեսարանը փոխուեց: — Վեղիսուդէքը գալիս են տօ, տեղ արէք, ղրաղ կացէք, ճամփայ բաց արէք— ձէն է տալիս մէկ աչքը բռն, դունչը ծուռը գզիր Կոստանը: Մարդի քէֆը գալիս է տեսնելով, թէ ինչպէս տանուտէրն և քէղխուդէքանց շատը գդակները կտտրել, աջու ականջի վրայ թեքել, իրանց հինգ ոչխարանի քուրքը քէֆով մէկ էս ուսին են քաշում մէկ էն ու բազի անգամ գլխներն էլ հետը տրլմբացնում են, որ գդակները գժութիւն չանեն, իրանց չափը ճանաչեն ու դուզ կանգնին: Սրանք բոլորը ժամից դուրս գալով գնում են տանուտէր Օհանէսի օդէն բարիկենդանի քէֆը անելու: Ճանապարհին իրար բռնոթի թաւազա անելով, կամ մէկը ձեռը միւսի գօտիկը կամ ճտովը

քցած՝ իրանց էրէխութիւնը միտներն են բերել
ու շախա անում, բոթբոթում, շուացնում,
դռթկացնում, փռթկացնում, ճռթկացնում,
մռթկացնում ու բազի վախտ էլ հրհռում,
քրքում, բըրբում, գրգում: Շատի հօ ծի-
ծալու մէջքի իլիկը կոտորուել է: Թագաւորն էլ
էնպէս ուռած ուռած իր քոչք ու սարէն չի
մտնիլ, ինչպէս մեր գեղի իշխանքը՝ իրանց տան
գոմը...

Ահա տանուտէրի օգէն: Քէֆըները չաղա-
ցել է, դամաղները տաքացել, շունը տիրոջը
կորցրել: Կրչանց Վիրապն էլ հօ էստեղ է, էլ ինչն
է պակաս, սազը կողքին հազիր ունի, ականջ
պտի, որ նրա ձէնին հայիլ մայիլ մնայ: Ին-
պէս զոռբա ձէն ունի Վիրապը, որ հինդ սհաթ-
ուայ ճամփից լսուում է: — «Փիր օլտան, փիր,
ջանըմ սան, ջանըմ, ինչ կըլէր, որ քո մէրն
քեզ նման մէկ հինգն էլ էր բերել ու աշխարհքի
միջումը մի հատ չըլէիր: Ասան, բերանիդ զուր-
բան, ասան, բերանդ ապրի, ըմբրով կշտանաս»,
— հազար տեղից ձէն են տալիս մեր պարոն
քէղխուդէքը գլխները տրմբացնելով, անոշ անոշ
զկուտալով: Տես, քէֆը քօք ժամանակին տէր-
տէրն էլ իր ձէնի հունարն է ուղում նշանց աայ,
ու կամ Վիրապի հետ բաս մտնում, գսում,
կամ թէ չէ «Նրեկեցաւ խնկաբերիցն» ասում,
խալխի թասըները վէր դնել տալիս կամ ձեռը-
նեքին բանդ անում, ամա էնպէս մէկ մխտ,
ճոթաւած, ճղանի, քացախած ձէնով, որ մարդի

գլուխը տեղից պոկ է գալիս: Քեզխուզէքը հօ
մաշալ չեն տալիս. ինչ բերանները գալիս է, հէնց
էն են քեօնդալանա ասում, էնպէս որ խեղճ
սողանդարի ասածը բերնումը հարամ է ըլում:
Ամենը հօ ամենը, իլլահիմ՝ մեր մեղրաբերան տա-
նուտէրը. անատամ ուխը որ բաց չի անում,
պատերը դողում են, կատուքները մլաւում,
հաւերը բակումը իրանց տիրոջ ձէնը լսելով շար-
քով կանգնում, կրկում, եա կչկչում: Ֆորթ,
եղը, ձի, տաւար ուզում են, որ ուրախութիւ-
նից կապըները կտրեն: Խուլասան, ինչ գլուխդ
ցաւացնեմ, էսպէս մուղիկի ու նաղրախանի ձէն
շահի դռանն էլ չի լսուած...»

Մի ուրիշ տեսարան: «Կէս օր է. Արեգակն
եկել, երկնքի մէջ տեղը բռնել է, օրուան փուշը
մի քիչ կոտրուել, տաքացել է: Սար ու ձոր էր-
ծաթի պէս փլփլում պլպլում են: Հէնց իմանաս
թէ երկնքիցը մէկ աւետեաց ձէն է եկել, աշ-
խարհս արբայութիւն է դառել և Քանաքոու խա-
րաբէքն էլ են ծափ տալիս, էնքան տղամարդ, ջա-
հէլ տղէրք, էրէխէք են տներիցը դուրս եկել, քու-
չէքումն ու կտրներին քէֆ անում: Ռհաթ խալ-
խը, որը ձեռնարոնուկ է արել, պար գալիս,
որը բոլորել, շուրջ նստել, քէֆ անում, որը
խաղ է ասում, որը դամ քաշում: Էստեղ զուռ-
նէն է փչում, էնտեղ ճզալախտի են խաղում,
միւս տեղը փահլեաններն են կոխ պրծնում,
եա դարաչիքը ֆալ բաց անում, մանր տղերքն
էլ եա ձնաթօփի խաղում, եա աչքակապուկ, եա

սարգաթի պէս կուուում: Դափի, զուռնի ձէնն
ու հարայ հրոցը աշխարհք են վերկալել:

Իսկ էս ո՞վ է, որ քեահլան ձին հեծած,
իւր դաստէն եղեին քցած, մէկ տասը ձիաւո-
րով անց է կենում գեղի միջով: Հէնց իմանաս,
մէկ թագաւորի որդի է գալիս: Եարազ սագարը
կապած, թուանքն ուսին, թուրը կողքիցը կախ,
ջուխտ փշտօփն ու դամէն գօտկումը, կանաչ մով
շալուարը, զառկապէն հագին, գլուրանդի աղ-
լուխը ճտին, նուղայի թուխ գգակը գլխին կո-
տրել, աջու ականջի վրայ է քցել, ոսկեթել
թուխ թուխ մագերը ձախու կողմիցը քամու հետ
խաղում, եա երեսին դիպչում, եա բկի տակօփն
ընկնում: Բեղերն ապրչումի պէս ոլորել, էնպէս
է թշի վրովը դում տարել, որ ամեն մէկի մէկ
ձէրը ականջներին են դիպչում: Մտիկ անողի
խելքը գնում է: Գեղըցիք հէնց նրան տեսան
թէ չէ, ծափ տուին, պար էկան, ձէն ձէնի տուին
ու սկսեցին նրա խաղն ասել, նրա գովքն ամել
ու նրա թասը խմել: Երիտասարդն էլ գգակով
է անում, քաղցր երեսով գլուխ տալիս ու անց
կենում:

— Տանուտէր Օհանէսի մեծ տղան է, Աղա-
սին է, ջիւան Աղասին, որ իր քէֆն արել, պրծել,
գնում է կալերի դղումը, ջաղացների մօտին իր
հունարը նշանց տայ, ջիրիդ խաղայ:

Հեռըւանց երևում է, թէ ինչ զիամաթ է
անում իգիթը: Զիու ականջը մտած՝ էնպէս է
քշում, կրակին տալիս, որ հէնց իմանաս թեւո՞

ւոր դուշ ըլի: Մտտ անգամ ջիրիդը հեռու տեղից շարտում. ձին չափ է քցում ու գեանիցը ծուլ ըլելիս ձիու վրիցը բռնում է, էլ եդ քցում: Մտտ անգամ հէնց էնպէս դուզ շարտում է, որ կրակի պէս եդեիցը հասնում, կալնում, էլ եդ ծուլ անում: Գեանին վէր ընկած տեղիցն էլ էնպէս է թափքի միջոցը կուացնում, բարձրացնում, որ ջիրիդն առաջին դողում է. ընկերտանց վրայ էլ, որ վախտ վախտ ջիրիդ չի քցում, էնպէս է նշանում, որ գդակների ծէրին է դիպչում, կամ գգակը հետը տանում, որ իմանան, թէ նա նրանց դմիջ չի անում: Մտտ անգամ թափքի միջին ջուխտ ստի վրայ կանգնած՝ էնպէս է ձին չափ քցում: «Ջանըմ՝ սան, ջանըմ՝ Աղասի, մէրդ մէկ հատ ա քեզանից բերել. հազար տարի անց կենայ, քեզ նման մէկն էլա բհամ չի գալ», — ասում են թամաշաւորքն ու խնդում, ուրախանում, ծափ տալիս:

Բայց էն ինչ կակծալի ձէն է, որ յանկարծ էս քէֆի միջումը լսուում է. — «Տարան, տարան, աւտուածասէքք, մօտ եկէք, քոմակ արէք, գլուխս լացէք. տունս կոխեցին, օջաղս քանդեցին, աչքիս լիսը հանում են, սիրտս դուս են ճօթուում, սօ մէկ հասէք, ինչ կըլի» . . .

Իսկ մի ուրիշը թուրքերէն ասում. հարբա է տալիս, որ ձէնը կարի: — «Ձենդ կարի, դանջըզ, դարաչի . . . հէնց էս սհաթիս փորդ վէր կածեմ. շինգեանութլուն ինչ պէտք ա, Սարգարի հրամանն ա, պէտք է ձեր աղջիկը քաշենք, տա-

նենք, ինչ խօսք ունիք, ինչ կարողութիւն. Սարգսարի հրամանին սարը չի դիմանալ, դուք ինչ կարաք անել:

Հէնց բռնես մէկ ամպ տլաքեց, երկիրը շարժեց, եա թոփի թոփխանի ձէն էկաւ, եա երկինքը փուլ էկաւ: Խալխի գլխին ջուր մաղուեցաւ: Ամենքն էլ իմացան, թէ Սարգսարի Քառաշներն էկել են, որ Աթոյենց աղջկան քաշեն, ո՞վ հաղդ ունէր, որ ծպտայ: Տղամարդկերանց որը վախուկ էր գլուխն առաւ, կորաւ. իսկ որոնք որ մի քիչ պինդ սիրտ ունեն, դարգանդելով, դողդողալով մօտ են եկել, թէ ինչպէս են տանում խեղճ ջրատար աղջկանը: Ռանդ մօանգները թռած, սպրթնած՝ եկել, մեռելի պէս շարուել են տան քաշին: Շատի լեզուն բերնումը շաղուել, փէտացել է: Շատի լերդն ու թոքը ջուր է կտրուել, շատի պօօշները ահու ճաքել, արիւնը շոռալով գնում է:

Ինչ խեղճ, ողորմելի մէրն է անում, Աստուած հեռու տանի: Քար չի մնացել, որ գլխին շխփի, հող չի մնացել, որ վրէն չածի: Չազը կորած հաւի պէս մէկ դէս է վազում, մէկ դէն, մէկ գլխին տալիս, մէկ ոտին: Էնքան է ծընկնելին, գլխին խփել, հարայ տուել, լաց էլել, մաղերը պռճոկել, երեսը չանդռել, կտրատել, որ էլ ոչ աչքումն է լիս մնացել, ոչ ջանումը՝ թաղաթ, ոչ բերնումը՝ լեզու: Էսպէս հէնց ձէնը փորն ընկած, շունչը կտրուած՝ ոտին գլխին էր անում, ինքն իրան ջարդում, գլուխը քարէ

քար տալիս, եա սուրութմիշ ըլելով, գետինը լիզելով, ֆառաշների ոտներն ընկնում, եա ձեռքները բռնում, որ թուրը խլի, իր սիրտը խրի...

Իսկ նրա դուստրը, Թագուհին, Թագուհին, աշխարհքի աչք Թագուհին, երկնքի տակին, գետնի երեսին անթառամ ծաղիկ Թագուհին, դրախտ, մանիշակ, անգին, անհատ, աննման Թագուհին սառել, փէտացել, անշունչ, անլեզու մնացել է գետնի վրայ ընկած, երեսը երկինքը քցած, Շլինքը ծռուել, թուլացել, գլուխը շեմի էս կողմն է մնացել կախ էլած, մարմինը էն կողմն ընկած, Ոսկեթել մազերի կէսը մնացել է բարձր, որ նրա անմեղ երեսն ու դօշը ծածկի, կէսը էնպէս խճճուած, գետնի վրայ փռուել, քաշ է ընկել, Նազուկ ձեռների մէկը սրտի վրայ է թուլացած ընկած, միւսը հողի վրայ չորացած, տարածուած: Գամարը ցամաքել, շունչը կտրուել, հոգին երկինքն է վերացել:

Ահա ֆառաշները հրամայում են նոքարներին, որ ձիաները թամբեն, եարաղ ասպապ քցում են, թուրըները կապում ու կամաց կամաց մօտ գալիս, որ մօրն էլ, աղջկանն էլ վերցնեն, տանեն...

— Հէյ, ուր ես, իգիթ, ուր ես, Աղասի:

Յանկարժ՝ սև սև թուխ ամպերի միջից փայլող ու արար-աշխարհ լուսաւորող կայծակի պէս մէկ թուր պըսպղաց, ֆառաշների մէկի գլուխը գետնի վրայ ընկաւ ու սկսեց զուլլացնել, բլբլացնել ու պար գալ. դեռ սա ձէնը չէր

կտրել, որ միւս ընկերինն իւ սրա հացը կերաւ, սրա մօտ գնաց: Եւ ինչպէս երկինք—գետինք դղրդացնող—սասանեցնող ամպի դռոց լսուեց Ազատու ձայնը:

— «Դժօխքի որդիք, ձեզ ո՞վ ա զրկել էս տեղ, ո՞ւմ վրայ էք էգպէս կատաղել. ասենք, թէ հայը ձէն չի հանում, պէտք է նրան սաղ-սաղ ուտէք. աչքընեքիդ լիսը կը թոցնեմ՝ էս սհաթը, կտրէք, թէ չէ ամեն մէկդ ճուտի պէս առաջիս կթպուտայ: Քանի էս կուռս վրէս ա, դուք էստեղանց թել չէք կարող տանել»: »

Ահա Ազատին ձեռները խաչել, փէտացել, մնացել է կանգնած. ինքը արնի միջին ծլծլում է, իսկ արտասունքը աչքերիցը գլգլալով վեր է թափուում:

— Էս երկրումը քո արեը մէր մտաւ, Ազատի, քո օրը խաւարեցաւ, քո ճրագը հանգաւ: Թոփի բերանն է, քո ջանը, Քանի ստքը խաղաղ է, քանի ջելաւը՝ ձեռիդ, քեահլան ձին՝ տակիդ, եարաղ ասպարը՝ վրէդ, քանի բերնումդ շունչ կայ, սառւմդ՝ թաղաթ, փախիր, գլխիդ ճարը տես: Սարգարի ֆառաշներին ես սպանել. Դրանց արիւնը քեզանից կուզեն, դրանց տէրերը հիմիկ կատաղել, իրանց միսն ուտում կըլին. ինչ ես փէտացել կանգնել, էլ ո՞ր օրին ես մտիկ տալիս...

Դառած *) արջը փնչացնելով դուրս պրծաւ,
Սարեր, ձորեր սասանում են ձէնիցը,

*) Կատաղած:

Անմեղ գառը, ուր ես կանգնել դու անցաւ,
Քեզ կբրբրի, փախիր նրա ձեռիցը . . .*)

VI

Արտփեանի վէպի առաջին գլխի բովանդա-
կութիւնը պատմելուց յետոյ այժմ՝ անցնենք երկ-
րորդ գլխին: Սա սկսուում է Երևանի բերդի
կլասիկ նկարագրութիւնով, որին հետևում է
Արարատեան դաշտի ամառուայ իրիկնադէմի
նկարագիրը. վերջինս Արտփեանի գրչի տակից
ելած հատուածներից ամենաընտիրն է: Ապա հե-
ղինակը ընթերցողին հանդիսատես է դարձնում՝
Երևանի թուրքերի մահաուլամի սուգին, որի առ-
թիւ Էջմիածնի պատուիրակները նուէրներ են
բերում Սարգարին: Այդ օրը երեկոյեան ժամեր-
գութեան ժամանակ, երբ եկեղեցիները լցուած
են լինում մեծ բազմութիւնով, պարտիկները
սկսում են կոտորածը, որից յետոյ նրանք հա-
յերին քոչել են տալիս դէպի Կարս և դէպի
Բայազէդ: Յետոյ վիպասանը գործողութիւնը
փոխադրում է Խլղարաբիլիսա, որտեղ ցոյց է
տալիս ընթերցողին տեղացի հայերի ու պարսիկ-
ների կռուի տեսարանները, հայերի պարտու-
թիւնը, բազմաթիւ պատանիների ու մանուկ-
ների գերութիւնը և նահատակութիւնը վազե-
րասիրտ Հասան-խանի հրամանով: Վէպի այս

*) «Վերք Հայաստանի» եր. 82:

գլուխը բոլորովին միջանկեալ է և շատ չնչին կապերով է միացած ամբողջի հետ, Գլխի վերջին մասերում մի վայրկեան միայն երևում է Աղասին և իսկոյն էլ չքանում:

Երրորդ և վերջին գլուխն է իսկապէս առաջնի շարունակութիւնը: Հեղինակը պատմում է, թէ ինչպէս Աղասու վարմունքի պատճառով Քանաքեռի գիւղացիներին տարան, լցրին Երևանի բերդը, Այնուհետև միմեանց ետեւից նկարագրում է Աղասու և իւր խմբի ընդհարումը պարսիկների հետ Աբարանում, նրանց վարած կեանքը Փամբակի հայերի մէջ, բաղձաթիւ կուրները Անիի աւերակներում, Աղասու ցանկութիւնը Անին շէնացնելու, նրա՝ ուսաց բանակ դնալը, Երևանի բերդի առումը, Աղասու մահն ու թաղումը:

Աբովեանը իւր վէպը անուանել է պատմական: Սկզբում իսկապէս որ այդ երկը վէպ է, բայց քանի դնում է, այնքան աւելի նմանուում է վիպանման պատմութեան: «Վէպը Հայաստանի» երկրորդ և երրորդ գլուխները նկարագրական այնպիսի հատուածներ ունեն, որոնց բելիեֆութեանը ոչ մի հայ հեղինակի նկարագրութիւն չէ հասել: այդ գլուխները արժէքաւոր են հայ ժողովրդի քաղաքական կացութիւնը ուսումնասիրելու համար: Կենցաղագրական տեսակէտից նրանք չեն կարող մրցել առաջին գլխի հետ, որը շատ մեծ նշանակութիւն ունի, որոհետև այս գլխումն է տալիս Աբովեանը ժամանակակից գիւ-

դացու տնտեսական գրութեան և նիստ ու կացի պատկերը, Այդ է պատճառը, որ մենք ընդարձակ պատմեցինք այդ գլխի բովանդակութիւնը մեծ մասամբ հիւսելով վէպից քաղած հատուածները:

Բայց վէպի առաջին գլուխը յատկապէս մեծ արժէք ունի նրանով, որ այդտեղ մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս է վերաբերում՝ փակ տնտեսութեան շրջանի հայ գիւղացին իւր տնտեսութեանը, հոգևոր դասին և վաճառականութեանն ու փողային տնտեսութեանը, ուրիշ խօսքով՝ այդ գլխում գտնու՞մ ենք շատ որոշ կերպով արտայայտուած գիւղացիական իդէոլոգիա, որի քննութեանը և անցնում ենք այժմ:

VII

Գիւղացիական աշխարհահայեացքի հիմքը կազմում է կարծիքը ֆիզիքական աշխատանքի մասին:

«Նահախ տեղը՝ դատած (ուրիշի-թ՝ Ա.) մալը ուտիլը ու դատարկ քնիլը հարամ ա,—տտում է վէպի հերոսը, Աղասին.—մարդ պէտք է ինքն էլ աշխատի, որ կերածը հալալ ըլի» *):

«Ով թամբալ ա, թող նա դարդ անի» **)
—նկատում է քէթիսուդաներից մէկը երևան

*) «Վեքք Հայաստանի», Եր. 26.

**) Նոյնը, Եր. 57.

հանելով գիւղացու ըմբռնումը ֆիզիքական աշխատանքի կարևորութեան մասին:

Ընթերցողներից շատերը կժպտան կարծելով, որ արդէն չափազանցութեան ենք հասցնում ամեն բան կապելով որոշ գասակարգերի հետ: Մի՞թէ կարող է լինել, — կասեն, — որևէ գասակարգ, որ ֆիզիքական աշխատանքի վերայ արհամարհանքով նայէ. մի՞թէ ամենուրեք չենք լսում աշխատանքի փառաբանութիւն: Ով ուզում է, ժպտայ, իսկ մենք լսենք ակահաւոր հեղինակներին ու սոցիոլոգներին:

«Յոյն և հռովմայեցի հասարակութիւնները, — ասում է անուանի Բելտովը, — ինչպէս յայտնի է, ստրկատէր հասարակութիւններ էին: Այսպիսի հասարակութիւնների մէջ ամբողջ ֆիզիքական աշխատանքը, արտադրութեան ամբողջ գործը ընկնում է ստրուկների վզին: Ազատ մարդը ամաչում է այդպիսի աշխատանքից» *):

«Հերոսական շրջանից յետոյ, — գրում է հռչակաւոր սոցիոլոգ Իւլիյ Լիպպերտը, — պետութիւնների մէջ ֆիզիքական աշխատանքի ճակատին դրոշմուած էր ամօթանքի կնիքը: Իսկ ամօթալի էր համարուում ֆիզիքական աշխատանքը այն պատճառով, որ աշխատանքի բաժանման ժամանակ՝ այն (ֆիզիքական աշխատանքը. Թ. Ա.) վիճակուեց մարդկութեան կախում ունեցող մա-

*) Н. Бельтовъ, «Къ вопросу о развитіи мон. взгляда на исторію, СПБ, 1906, стр. 116».

սին—սարուկներին: Այնպիսի մարդիկ, ինչպիսին են Պլատոնը և Արիստոտելը, լիովին համաձայն են, որ ֆիզիքական աշխատանքը ամօթալի բնաւորութիւն ունի. այդ աշխատանքը ստրկութեան նշան է»^{*)}:

«Ազնուականները,—նկատում է ֆրանսիական յեղափոխութեան պատմագիր Վիլհելմ Բլոսը, — վերաւորական արհամարհանքով էին նայում քաղաքացու վերայ, որ իւր սեփական աշխատանքով էր ձեռք բերում ապրուստի միջոցները: Գիւղացիների ու ճորտերի վերայ նայում էին աւելի իբրև աշխատող անասունի, քան մարդկանց վերայ»^{**}):

«Երկար եղունգները,—գրում է սոցիոլոգիայի մեծ վաստակաւորը, էդուարդ Տայլորը, —նոյն իսկ մեզանում նշան են այն բանի, որ նրանց տէրը ձեռքի ոչ մի աշխատանքով չի պարսպում: Չինատանում ու սրան մերձակայ երկիրներում թոյլ են տալիս, որ եղունգները աճեն ու հասնեն հրէշաւոր մեծութեան. եղունգների երկարութիւնը ազնուական ծագման նշան է. և տիկիները յատուկ արծաթեայ պատեաններ են կրում մատների ծայրին իրենց եղունգները պաշտպանելու կամ գոնէ ուրիշներին հաւատացնելու, որ իրենք

*) Ю. Липперть, «Исторія культуры», пер. Острогорскаго П. Струве. СПб 1907, стр. 209.

***) В. Блюеъ. «Французская революція» пер. Львовича, СПб, 1906, стр. 6.

երկար եղունգներ ունենա Ուրիշ դէպքերում
[թոյլ են տալիս եղունգներին աճել իբրև նշան
այն բանի, որ նրանց կրողը կրօնական կեանք է
վարում և չի զբաղւում ոչ մի աշխարհային
աշխատանքով*):

Կարծում ենք, որ այս բոլորը հաստատում
են այն, որ ամեն դասակարգ ֆիզիքական աշ-
խատանքը ջատագովող չէ: Այն դասակարգերը,
որոնք ապրում են առանց ֆիզիքական աշխա-
տանքը անձամբ կատարելու, իրենց աշխարհա-
հայեացքի մէջ այդ աշխատանքի գովաբանու-
թեանը տեղ չեն տալիս: Իսկ ընդհակառակը,
այն հասարակական խմբերը, որոնք ապրում
են ֆիզիքական աշխատանքով, վերջինին մեծ
տեղ են տալիս իրենց աշխարհահայեացքի մէջ:

Իսկ ինչպէս է նայում գիւղացին երկրա-
գործական աշխատանքին: Մենք բոլորով, որ
երկրագործ ժողովրդի զաւակներ ենք, որ փոք-
րուց անդադար գրականութեան մէջ կարդացել
ենք երկրագործ ժողովրդի կեանքի, գութանի
ու արօրի փառաբանութիւն, չենք էլ ենթադ-
րում, որ կարող է ուրիշ տեսակ վերաբերմունք
լինել դէպի աշխատանքի այդ տեսակը: Սակայն
սոցիոլոգիան ապացուցանում է, որ հաշտ վե-
րաբերմունքը դէպի երկրագործութիւնը մշտա-
կան երևոյթ չէ:

*) Թ. Թայլոր. «Անտրոպոլոգիա» քեր. Իւվինա,
СВП. 4908, Կր. 258.

Այս անգամ խօսողը «Մինտեաթիկ փիլիսոփայութեան սիստեմի» հեղինակն է, Հերբերտ Սպենսերը:

«Բեխարիտների կրօնական պատուիրաններից մէկը հետևեալն է ասում. Գուք պէտք է ոչ տներ շինէք, ոչ հացահատիկ ցանէք, ոչ խաղողի որթ տնկէք և ոչ էլ ունենաք. այլ պարտական էք ձեր կեանքի բոլոր օրերն անցկացնելու վրանների մէջ: Նոյն ձևով և է. Վ. Բոբերտսոնը վկայում է, թէ հին Նաբատէեան համայնքների միութեան օրէնքներից մէկը յայտարարում էր, որ քրէական յանցանք է հացահատիկ ցանելը, տուն շինելը կամ ծառ տնկելը . . . Այդ թափառականները ամուր և անշեղ հետևում էին մի սկզբունքի—իւրաքանչիւր գրաւած երկիր դարձնել ամայի ու ընդարձակ արօտատեղի: Գործողութիւնների այսպիսի եղանակի վերայ նրանք նայում էին, որպէս կրօնական պարտքի վերայ»*):

Նոյնը նկատում ենք նաև հրէայ ժողովուրդի այն զրոյցների մէջ, որոնք առաջացել են նրա թափառական կեանք վարելու շրջանում**):

*) Г. Спенсеръ, «Основанія социологіи» СПб. 1876, стр. 654.

***) «Եւ եղեւ Հաբէլ հովիւ խաշանց եւ Կայէն գործէր զերկիր, եւ եղեւ յետ աւուրց երբ Կայէն ի պտղոյ երկրի պատարագ Աստուծոյ, Ած եւ Հաբէլ յանդրանկաց խաշանց իւրոց եւ ի պարարտաց նոցա, եւ հայեցաւ Աստուած յԱբէլ եւ ի պատարագս նորա, եւ ի Կայէն եւ ի զոհս նորա ոչ նայեցաւ»: Ծննդոց, Գ. 2—3.

Բայց կրք ժողովուրդը որսորդական ու անասնապահ վիճակից անցնում է երկրագործական կեանքին, փոխում է ամբողջ աշխարհահայեացքը, սկսում է իդէալականացնել ապրուստ ձեռք բերելու այս եղանակը և նոյն իսկ կրօնն էլ սրբագործում է նրա այս համոզումը։ Այսպէս օրինակ, երբ հին պարսիկները թափառական կեանքը թողին և դարձան նստակեաց ու երկրագործ ժողովուրդ, այն ժամանակ նրանց կրօնն էլ նուիրագործեց երկրագործական աշխատանքը։ Այս հաստատում են Զենդ—Աւեստայից քաղած հատուածները։

Այն հարցին, թէ որտեղ է երկիրը իրեն ամենից աւելի երջանիկ զգում, Ահուրա—Մազդան պատասխանում է. — Այնտեղ, որտեղ հաւատացեալը ամենից աւելի է հացահատիկներ, խոտ և պտուղներ մշակում, որտեղ նա ոռոգում է անջրգի հողը և խոնաւ գետնից ջուրը հանում ու ցամաքեցնում է, որովհետև դժբախտ է այն հողը, որ երկար ժամանակ անմշակ է մնում» *)։

Հին պարսկի հայեացքով երկրագործական աշխատանքը կրօնական պարտականութիւն է, որը կատարել—նշանակում է ծառայել Աստծուն և կռուել չարի դէմ։

«Ով հացահատիկ է ցանում, նա ցանում է սրբութիւն» **):

*) Д. П. Шантеи де ля Соссей. "Иллюстрированная история религий", пер. подъ-ред. В. Линдъ, Москва, 1899, հատ. II, Եր. 205։

**) Նոյնը, Եր. 205։

«Երբ ծլում է հատիկը, այն ժամանակ դեւերը
ֆշշում են,
երբ ընծիւղներ է արձակում, այն ժամա-
նակ դեւերը հազում են,
երբ բարձրանում են ցողունները, այն ժա-
մանակ դեւերը լաց են լինում,
երբ ատօք հասկեր են դուրս գալիս, այն
ժամանակ դեւերը փախչում են» *)»
Երկրագործական աշխատանքի ջատագովու-
թեան առատ նմուշներ կան նաև հայ գիւղացու
երգերի մէջ.

Շողքն ընկաւ ծմակին,

Աստուած կտայ մշակին.

Սուր գութանը ծիր գնաց՝

Տէր մշակը քամակին,

Սերմէ, սերմէ, այ մշակ,

Սուրբ ա, սուրբ ա քո փեշակ,

Մինին հազար տուր, Աստուած,

Քեզ ձէն կտան, տէր-մշակ **).

Օրհնեալ է Աստուած,

Յիշեալ է Աստուած.

Ա՛յ պապիս գութան,

Աստծու բան,

Ակօսիդ զուրբան ***).

*) Э. Тайлоръ. «Антропология», стр. 579. 6 մ մտ.
де ля Соссей стр. 203.

**) Կոմիտաս վրդ. եւ Մ. Արեղեան. «Հազար ու մի
խաղ» Ա. յիսնեակ, եր. 9—10.

***) Նոյնը. Բ. յիսնեակ, երս. 13.

Օրհնեալ ես, Աստուած,
 Յիշեալ ես, Աստուած.
 Օրհնի մեր գութան—
 Աստծու բան,
 Օրհնեալ է մեր բան*)

Գութան, գութան, հա գութան,
 Աստծու իրան փայ, գութան,
 Սաղ աշխարքիս փեշակնում
 Գուքեղ չունեա թայ, գութան**):

Բոլոր ասածները ապացուցանում են այն, որ իւրաքանչիւր ժողովուրդ, կամ դասակարգ իդէալականացնում է այն զբաղմունքը, որով կարողանում է սեփական կարիքներին բաւարարութիւն տալ: Սրանից արդէն կարելի է եզրակացնել, թէ ինչ վերաբերմունք պէտք է ունենան վէպի գիւղացիները դէպի երկրագործական աշխատանքը:

«Բախտ, բախտ էս ա,»***)—բացականչում է գիւղացիներից մէկը՝ հակադրելով գիւղական տնտեսութիւնն ու կեանքը մի այլ տնտեսութեան ու կեանքի:

«Իր տնկած ծառի տակին քնելը, իր բհամ՝ բերած պտուղն ուտիլը աշխարք աժի», — աւելացնում է նա****):

*) «Հաղար ու մի խաղ» Բ. յիսնեակ, եր. 18.

**) «Գեղարուեստ» խմբ. Գ. Լեւոնեանի, № 2, եր. 26.

***) «Վէրք Հայաստանի», եր. 56.

****) Նոյնը, եր. 57.

Գիւղական տնտեսութեան յաջողութիւնը թոյլ է տալիս գիւղացուն առատաձեռն լինել, և նա պարծենում է իւր այդ յատկութիւնով: Քաղաքային կեանքի թոյլ զարգացումը դեռ ևս չէ կարողացել խախտել այդ համոզումը:

«Տարէնը որ հազար շուն, գէլ, թուրք հայ, աղքատ, զարիւր-զուրբաթ հացս շուտեն, տանս չքնեն, գինիս չխմեն, իմ աչքը հէչ քոն կգայ: Գեօռս էլ որ քանդեն, ձէն չեմ տալ: Իքոս մասըլի (պտղի) տուտը Թէհրան, Ստամբուլ ա հասել: Ո՞ւմ հողդն ա, որ մէկին չէ ասի, Ինչ ուտում են, չեն ուտում, էնպէս ասած ունիմ, որ հաբգայ, խուրջին էլ լցնեն, որ տանեն իրանց տունը. . . . Տաշտումը հաց սնենամ, կարասումը գինի, ջուալումն ալիւր, հէրն անիծած, որ չիփ-չիփլախ էլ ըլիմ, դարդ անեմ: Օջաղս լիքը ըլի, տանս՝ բարաբեաթ, որդիքս՝ սաղ-սալամաթ, թող օրը հազար մարդ մտնի, հազար մարդ դուս գայ, ինչ եմ հոգում, հացն Աստծունն ա, ես էլ հետը, ով հասնի, թող ուտի: Տէրին փառք, տեղը հլա շատ կայ, տղէքս սաղ ըլին, ջանս ապրի: Աստուած իր ստեղծած բանդի ուրդը ինչպէս կը կտրի: Գդակս ծուռը կդնեմ, քէֆս արամիշ կանեմ. ով թամբալ ա, թող նա դարդ անի» *):

*) «Վերք Հայաստանի», եր. 57

VIII.

Այժմ անցնում ենք Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի»ի քննութեան ժամանակ ամենակարևոր մի կէտի լուսաբանութեանը—ինչ պատճառով և ինչպէս էր վերաբերում հայ գիւղացին փողային տնտեսութեանն ու վաճառականութեանը:

Խնդիրը ընդհանրացնենք ու հարց տանք. ինչից է կախուած դասակարգերի փոխադարձ վերաբերմունքը:

Ի՞նչն է պատճառը, որ պատմութեան մէջ հանդիպում ենք մի շրջանի, երբ ազնուականն ու կալուածատէր դասակարգը պատկառանք է ազդում միւս դասակարգերի վերայ, և սակայն յանկարծ մի քանի ժամանակից յետոյ «ազնուական», «արխատկրատ», «պամեշչիկ» բառերը դառնում են նախատական մակդիրներ:

Ինչո՞ւ հին հռովմայեցին անարգանքով է վերաբերում mercator-ներին (վաճառական), ուսկալուածատէրը վիրաւորական է համարում купець կոչումը ու բարձրից է նայում аршинникներին, բայց նրանց հողեկից ու հարիւրաւոր տարիների ազնուական ծագումն ունեցող պրինցն ու կանցլերը ամօթ չեն համարում իրենց կողքին նստած տեսնել բորսայի ճարպոտ ու հաստափոր ներկայացուցչին:

Ի՞նչն է պատճառը, որ մի ժամանակ այն-

քան ստոր արարած էր համարուում «վշտացեալ գեղջուկը», իսկ այժմ՝ գիւղացու փառաբանութեանն է նուիրում վիպասանը իւր դրիչը, բանաստեղծը՝ քնարը և հռետորը՝ իւր լեզուն:

Ինչո՞ւ էր երբեմն, երբ մարդիկ պարծանք էին համարում «երրորդ դասակարգին» պատկանելը, իսկ ներկայումս «բուրժուա» կոչումը ըսելիս ուռչում են միլիոնաւոր մարդկանց ճակատի երակները, պէժին են տալիս աչքերը, փրփրում արիւնը երակներում և սեղմում բռունցքը զայրոյթից և ատելութիւնից:

Գտե՛լ է արդեօք ժամանակակից սօցիոլոգիան այս զարմանալի երևոյթների համար մի բացատրութիւն:

Այո, և ահա՛ դրանց բանալին: «Իւրաքանչիւր հասարակական դասակարգ նշանակութիւն է ձեռք բերում իւր ոյժի համեմատ»^{*)}: «Իսկ ինչն է կազմում հասարակական տարրերի ոյժը: Ոյժի միջոցները կարող են տարբեր լինել, նայած ժամանակին ու հանգամանքներին. ոյժի էութիւնը միշտ միևնոյնն է: Հասարակական տարրերի ոյժը գտնուում է մարդկային կարիքներին բաւարարութիւն տալու միջոցների ազատ տիրապետութեան մէջ: Մարդկային կարիքներին բաւարարութիւն տալու միջոցների տիրապետութեան չափերից է կախուած ոյժի մեծութիւնը»^{**)}:

*) Людвигъ Гумпловичъ. «Основы социологии» пер. подъ ред. В. Гессена, СПб, 1899, стр. 236.

***) Նոյնը, եր. 204.

Որքան դասակարգը հզօր է տնտեսապէս (օր.
կալուածատէրը, գիւղացին, վաճառականը) կամ
տնտեսութեան մէջ կատարած դերով (օր. բա-
նուօրը), այնքան աւելի արհամարհաբար է նա-
յում՝ միւս դասակարգերի վերայ, և այնքան վճի-
ջինների ներկայացուցիչները ճգնում են մտնել
այդ հզօր դասակարգի մէջ. իսկ երբ թուլա-
նում է զօրեղ դասակարգը, նրա անդամները
փոխում են իրենց վերաբերմունքը դէպի միւս
դասակարգերը և իրենց հերթին աշխատում են
դասալիք լինել սեփական դասակարգից: Որևէ
դասակարգի հզօրութեան իւրաքանչիւր աստի-
ճանին անհրաժեշտօրէն համապատասխանում է
որոշ վերաբերմունք դէպի հասարակական տար-
րերը, այնպէս որ նրա ոյժի մեծութիւնից կարելի
է եզրակացնել նրա վերաբերմունքը դէպի ինքը
և միւս դասակարգերը, և ընդհակառակը, նրա
վերաբերմունքից կարելի է հետևեցնել, թէ նա
ինչ հզօրութեան տէր է: Սոցիոլոգիական այս
օրէնքի ճիշտ ըմբռնումը շատ բան հասկանալի է
կացուցանում պատմութեան, ներքին քաղաքա-
կանութեան և գրականութեան մէջ:

Այժմ արդէն ժամանակ է հարցնելու. ինչ-
պիսի վերաբերմունք կարող էր ցոյց տալ փոզա-
յին տնտեսութեանն ու վաճառականութեանը
հայ գիւղացին այն ժամանակ, երբ այդ տնտե-
սութիւնը թոյլ էր զարգացած, իսկ առևտրական
դասակարգը դեռ շատ փոքր զօրութիւն ունէր.
այն հայ գիւղացին, որի տնտեսութիւնը իրեն

լիովին բաւարարութիւն էր տալիս, այսինքն այն-
քան տնտեսապէս անելանելի կացութեան մէջ
չէր դրուած, որ այդ տնտեսութիւնից դուրս
որոնումների ետեից ընկնէր:

Շատ հասկանալի է: Փակ տնտեսութեան
շրջանի հայ դիւղացին կարող էր միմիայն բացա-
սաբար վերաբերուել փողային տնտեսութեանն
ու վաճառական դասակարգին:

«Փողի բարաբեւութին էլ նալաթ, իրա կտրո-
ղին էլ, էսօր ջէբդ լցնես, էգուց պէտք է մատդ
լպստես: Ոչ զիշերը քունդ ա տանում, ոչ ցե-
րեկը զարարդ: Փորացաւ ընկածի պէս մարդ չի
իմանում, թէ թիքէն ո՞ր կողմովն ա գնում: Փողը
սր կայ, ձեռի կելտ է էսօր կայ, էգուց Աստու-
ծով մխիթարիս: Մեռնիս, պէտք է շներոց, գէլե-
րոց ըլի: Թէկուզ փողի համն առած, թէկուզ իր
միսը կերած, հէսաբը մէկ ա . . . Ձէ, չէ, փողի
սիքեն ճանաչողը ոչ հոգի ունի, ոչ հաւատ: Փող
— հող մին ա: Զարգար Պ. որ շատ փող ունի,
հէնց էն ա, ինձանից մէկ թիզ բարցրացել ա ու
լաւ ա ապրում: Նրա քոռ աչքը գիտենայ: Շատ
Ֆիքը անելուցը երեսի կաշին գնացել, չով ա
դառել, քամակն էկել, փորին դէմ առել, առամ-
ները ցից-ցից մնացել, աչքերը կուլ գնացել, մէկ
որ փչես հազար տեղ գունդ ու կծիկ կըլի. մէկ
որ քթին հուպ տաս, հոգին էն սհաթը կտայ . . .
Թնն, մարդ իրան հոգին պէտք է ծախի, որ
փողին թամահ անի»^{*)}:

*) «Վերք Հայաստանի», եր. 56—58.

Թէն վաճառականութիւնը թոյլ է զարգացած և ընական տնտեսութիւնն էլ իւր բոլոր ոյժը դեռ պահպանում է, բայց արդէն զգացուում է առևտրականի ու երկրագործի շահերի հակադրութիւնը.—առևտրականը աշխատում է թանգ ծախել, իսկ գիւղացին՝ էժան գնել:

«Ճոթ առնելիս հօ շատն ուղում ա, մէկ երկու շահի փող ենք դատել, էն էլ նա խլի»*):

Փողային տնտեսութիւնը ատելի է գիւղացու համար նաև նրանով, որ քաղաքում ստեղծուում է իրերի այնպիսի դրութիւն, երբ այլ ևս հնարաւոր չէ գիւղի լիութիւնն ու առատածեօնութիւնը:

«Բաղաք որ մտնում եմ, հէնց իմանաս, թէ աշխարքը սով ա ընկել. էլ ոչ խէր կայ, ոչ բարաքեաթ: Հացն ու ջուրն էլ, որ վողով ըլին ծախում ու առնում, էլ ում դուռը գնաս, ում ձեռք դէմ անես: Բաղի վախտ էլ տեսել եմ, որ դուքաններումը կիտուկ կիտուկ մանեթները, ոսկին ածած՝ ամեն փող համարելիս էնպէս գիտես, թէ փողատիրոնջ հողին հետն ա դուս գալիս, էնպէս են որթսրթում իրանց խաղինի վերայ: Հէնց իմանաս, թէ առաջներիցը թե կառնի, կթուչի: Մէկ ձեռք դէմ արա, շան որդի ըլիմ, ոչ մէկ բուռը հողի արժանանամ, թէ սուտ ըլիմ ասում, Աստուած, երկինք, գետինք, ծով, ցամաք,—մէկ ձեռք էլ չեն տալ, որ աչքդ կոխես:

*) Վերք Հայաստ. եր. 38.

Հաղար տարի էլ, որ քո ազիզ սիրելու դռանն էլ շինքդ ծռես, կանգնիս, սովու մեռնիս, հաղար տարի անօթի փորով զկուտաս, մէկն էլ ա քեզ տուն չի կանչիլ, մէկ սառը ջուր խմացնիլ *):

Չնայած երկրագործական կեանքի բոլոր ջատագովումներին, գիւղացին արդէն զգում է, որ իր կամքից անկախ մի վատ, չար բան է կատարուում, որ երանելի հին ժամանակը անցել է. թուում է, թէ, որ նրա խօսքերի մէջ ապագայի վերաբերմամբ յոսետեսութեան նշոյլներ կան:

«Է՛յ գիտի ժամանակ հն, ո՞վ էր տեսել կամ լսել աւալի սփթա էսպէս բաներ, դառն ու գէշն ի միասին արածում էին, հմիկ կովը վեր են քաշում, որ տեսնեն, թէ ետրաբ ֆորթ կոյ թէ չէ, Սատկած ձիու նալնի են ման գալիս, էլ ում ասես դարդդ: Հէրը որդին չի ճանաչում, որդին՝ հօրը, ախպէրն՝ ախպորը, լաւ ա, որ քարը քարի վրայ կանգնած մնում ա...» **)

Այդ նշան է, որ արդէն սկսում է իւր յաղթական ընթացքը առևտրականը: Այդ «երրորդ դասակարգն» է, որ իւր ապրանքով ու փողով քայքայելով ու խորտակելով հին նահապետական շէնքի հիմքերը՝ նոր կուլտուրայի սկիզբն է դնում:

IX.

Քիչ առաջ տեսանք, որ գիւղացիութիւնն ու հոգևորականութիւնը հանդէս էին գալիս, իբրև

*) «Վէրք Հայաստանի», եր. 57—58.

**) Նոյնը, եր. 58.

վաճառող ու գնող, հակադիր շահերով:

Իսկ ի՞նչ անտեսական յարաբերութիւն կարող է լինել գիւղացիութեան ու հոգևորականութեան միջև:

Այն ժամանակ, երբ հոգևորականութիւնը ազնուականութեան պէտտէր էր ընդարձակ կալուածների, որոնցում՝ բնակում էին գիւղացիները, հոգևորականութեան ու գիւղացիութեան յարաբերութիւնը կալուածատիրոջ ու հողը մշակող աշխատաւորի յարաբերութիւն էր, որի ժամանակ նրանք հակադիր շահեր ունէին. ինչպէս հասարակ ազնուականն ու գիւղացին: Այն ժամանակ հոգևոր դասը այնպէս չէր ծանրացած գիւղացիութեան մէջքին:

Իսկ յետոյ, երբ հոգևորականութիւնը համարեա բոլորովին զրկուեց իւր հողային սեփականութիւնից և իւր ապրելու միջոցները իբրև եկեղեցական տուրքեր ձեռք էր բերում լոկ իւր կոչման շնորհիւ, — գիւղացիութիւնն էր գլխաւոր դասակարգը, որ պէտք է ապրելու միջոցներ մատակարարէր նրան: Իրերի այսպիսի դրութիւնը անշուշտ աւելի զգալի պիտի լինէր գիւղացու համար. սրանից պիտի առաջանոր լարուած վերաբերմունք դէպի եկեղեցական դասը, որը առանց ֆիզիքական աշխատանք գործադրելու օգտուում էր նրա աշխատանքի արդիւնքներից:

«Ինչ կուղէ ասին, — դիտում է Աղասին կարգաւորների մասին, — ես իմ կոպիտ գլխովը էնպէս եմ կարծում, նհախ տեղը՝ դատած մալը

ուտիլը ու դարտակ քնիլը հարամ աւ Մարդ
պէտք է ինքն էլ աշխատի, որ կերածը հալալ
ըլի»*)

«Ռանը էն չի, որ մարդ ծէքը տալիս գնայ
ժամը, մէկ երկու ծունր դնի, դուս գայ, մի քիչ
գրին մտիկ անի, արըշտոտայ, քունը տանի, կակող
բարձի վրայ, զույթուքի եօրդան դօշակում երկար
ձգուի, ուտի, խմի, քէֆ անի, փորն ու գլուխը
հաստացնի ու գայ մեր ջանին ընկնի, թէ ինչ որ
դատէլ էր, էն էլ մեզ տուէք, որ տանենք, լաւ
ուտենք, լաւ հագնենք, լաւ մաշենք, ձեզ համար
աղօթք անենք: Ախպէր, բարա, ջանըմ, գեօզըմ,
աղօթք ունիս, քեզ համար պահի, քեզ համար
արաւ Խնչ ես տուել, որ մեզանից չես կարում
ետ առնել. . . . Քեահլան ձիու վրայ իրանք են
նստում, խաս ու զուժաշ իրանց հագին ա, դար-
լու փլաւ ու հազար տեսակ անոշ կերակրներ,
խմիչք իրանք գործ ածում, բանըդ կուշտն (ձօտը)
ընկած վախտը ուզում են գլուխդ վէր բերեն:
Տօ հէնց փող պէտք է տամ, որ հոգիս դրախտ
գնայ»**))

Մեծ դժգոհութիւն է արտայայտուում նաև
գիւղական քահանայի մասին խօսելիս:

«Ամէնը հօ ամէնը, իլահիմ մեր տէր Մար-
կոսը, որ առաւօտից մինչ ըրգուն փիլոնն ուսին
քցած, փոխանը վեր քաշելով, հողաթափը ծըփ-
ծփացնելով կամ քօշերը քստքստացնելով, քու-

*) «Վէրք Հայաստանի», եր. 26.

**) Նոյնը, եր. 40—44.

ցին քուցին անելով, մէկ դագանակ ձեռին, լսնդի (երկար) տէրողորմէն շխշխկացնելով, քուչէքը չափելով, մէկ մեռել կամ կնունք, շիլափլաւ կամ մատաղ պատահելիս մէկ էլ էն ես տեսնում, որ հազալով, փուշտալով, ոտին գլխին անելով, դռները ջարդելով, կտորատելով, ամալ թափալ ներս ընկաւ, հոգէառ հրեշտակի պէս էկաւ, թունդրի զրաղը կտրեց, իրան իրան նստեց, արաղ մազա ուզեց, ու հէնց իմանաս, մեռելի կէս հոգին ինքն ա ուզում հանի: Դեռ պատանը չկարած, չլուացրած, շուտով թաղումելէքն ու կողոպուտն ա ուզում:... Մէկ հացկերոյթ ըլելիս սուփրի գլխին ինքն ա նստում, հինգ մարդի զգար հաց ուտում, տկի հոտն առնելիս փորը զըլուըլոց ընկնում: Տօ, քո տունը չքանդուի, քո տունը, հօ սոված չմեռար, այ խանի խարաբ, ինչ էլաւ քեզ, մարդի փորը հօ դժօխք չի, որ իրան ուտի: Սար ու ձոր տէրտէրի փօր, ինչ զորդ են ասել էն:*)

Սակայն չպէտք է կարծել, թէ գիւղացիութեան վերաբերմունքը կարող է սրանից շատ հեռու գնալ: Նրա բողոքը չէ ուղղուած այն գաղափարների դէմ, որոնց կրօնն է հանդիսանում հոգևորակտնութիւնը: Ոչ, Այս կողմից գիւղացին հանդէս է դալիս չափազանց յետադէմ, նոյն իսկ ճգնապաշտ հայեացքներով:

«Սեանու ճգնաւորներն են լաւ կարգաւոր, ինչ խօսք ունիմ, բաժակի, մսի համ չեն տես-

*) «Վերք Հայաստանի», եր. 23.

նում, հազաճները բուրդ ա ու շալ, չոր դետնի վերայ են քնում, երեսները լիս ա վէր թափում, տաս, էլի կօրհնեն, չտաս, էլի կօրհնեն: Մօտը մտած ժամանակը Աստուծոյ բան են խօսում, կնկայ երես տեսնելիս հօ՛ երկու վերաս ճամփայ հեռու են փախչում»*)

Գիւղացու՝ դէպի հոգևորականութիւնն ունեցած վերաբերմունքի բոլոր կողմերն սպառած չենք լինիլ, եթէ չաւելացնենք, թէ ի՛նչ կուլտուրական պահանջ ունի նա եկեղեցական դասից: Նրա պահանջն է— լինել ուսուցիչ և առաջնորդ երկրային կեանքում, որի փոխարէն գիւղացին պատրաստ է ամեն ինչ վճարել:

«Էրէխէքս չորան դառած ման են գալիս, նրանց դառըը չենք քաշում, որ մէկ այբբեն էլա, մէկ ճղի-բղի սովորցնեն, հէնց իրանց ֆիքրն են քաշում: Էդպէս հօ շի ըլիլ»**)

«Որդի, էրէխայ իշի պէս մենձանում են, նրանց հոգսը չեն քաշում, վարժատուն չեն բաց անում, չեն կարդացնում, հէնց ուզում են, թէ մեր դատածը խլեն»***)

«Տօ փող էլ ուզես, կտամ, չունենամ—գլուխս կծախեմ, քեզ կպահեմ, թաք ըլի՛ էնպէս բան ասես, որ խելքուս մտնի, իմ հաւարին հասնիս,

*) «Վէրք Հայաստանի» 40.

**) Նոյնը, եր. 23.

***) Նոյնը, եր. 44.

էն ժամանակը հողիս ուզես, քեզ թասիր չեմ
անիլ, չեմ»*)

«Թող ինձ կարգացնեն, որդուս ուսումն տան,
մեզ ճամփայ շհանց տան, ճամփից, հաւատից
չհանեն, սատանի փայ ըլիմ, մէկ բուռ հողի, մէկ
գաղ կտաւի, ժամ, պատարագի հասրաթ, թէ
աչքս ուզեն, շհանեմ, իրանց տամ, որդիս ուզեն,
չմորթեմ, ժատաղ անեմ»**)

X.

Մինչև այժմ մեզ հետաքրքրում էր, թէ
ինչ է Աբովեանի վէպի բովանդակութիւնը և ինչ-
պիսի աշխարհահայեացք ունէին գիւղական կեան-
քի ներկայացուցիչները: Այժմ մեզ մնում է պար-
զաբանել վերջին խնդիրը, այն է, թէ ինչպէս է
վերաբերում ինքը հեղինակը վերոյիշեալ երեք
հասարակական խմբերին, և օրանցից որի կողմն
է նրա համակրութիւնը:

Որև է հեղինակի դէպի մի դասակարգ ու-
նեցած վերաբերմունքը պարզելու համար մեծ
նշանակութիւն ունի օրոշել, թէ ընդհանրապէս
ինչ կողմերով է երևան հանում այս արուեստա-
գէտը այն հասարակական խմբի կեանքը: Երբ
հեղինակը օրև է դասակարգի կեանք պատկերաց-

*) «Ա.էրբ Հայաստանի» եր. 23.

**) Նոյնը, եր. 42.

նում է ընդհանրապէս գրական կողմերով, այլ
ևս կասկած չէ կարող լինել նրա համակրական
վերաբերմունքին դէպի այն դասակարգը: Որքան
էլ որ հեղինակը նիւթի մշակութեան ժամանակ
նոյն իսկ ծայրայեղօրէն հաւատարիմ մնայ օրեկ-
տիւ պատկերացման սկզբունքին, այնուամենայ-
նիւ նիւթի այդպիսի ընտրութիւնը արդէն չէ
կարող թագցնել, որ հեղինակը համակրութիւն
է տածում՝ դէպի կեանքի այս շրջանը:

Արդ Աբովեանը, որ վէպի համար նիւթ է
ընտրել գիւղական կեանքը, ինչ կողմերով է պատ-
կերացնում այն. գրական թէ՛ բացասական:

Ով գոնէ մի անգամ կարդացել է «Վէրք
Հայաստանին» նոյն իսկ թուոցիկ կերպով, չէ
կարող կասկածել, որ այդ վէպի գիւղացի հեր-
ոսները դանազան բարեմասնութիւններով օժ-
տուած են հանդէս գալիս: Օրինակ. Աղասին
հնազանդ է, հեղ, հարևաններին օգնող, աղքա-
տասէր, կենսութիւն, խելօք ու քաջ: Թագուհու
յատկութիւններն են՝ հրեշտակային անմեղութիւն,
կուսական ծայրայեղ ամօթխածութիւն, դարձեալ
աղքատասիրութիւն և ծնողասիրութիւն: Քէդ-
խուղաների մասին խօսելիս նկատում է աշխա-
տասէր, հլււրասէր ու առատաձեռն լինելը: Գիւ-
ղական կեանքից առած հերոսներից երկուսը—
Աղասին ու Թագուհին—նոյն իսկ ծայրայեղ իդէա-
լականացման են ենթարկուած: Աղասու բնաւո-
րութեան նկարագիրը հանրածանօթ է, որովհետև
նոյն իսկ դասագրքերում տեղ է գտել, ուստի

կարիք չենք համարում մէջ բերելու. իսկ Թագուհու նկարագրութիւնից ահա մի հատուած, որտեղ կարծէք մի չնաշխարհիկ էակ է պատկերացուած.

«Ծաղկներն էլ, հէնց իմանաս, նրա ոտի ձէնն առնելիս ուրախանում, ցնծում, բացւում՝ փչըչում էին. Ղշերն էլ նրա երեսը տեսնելիս, հէնց բռնիր, նոր հոգի էին առնում, գլխընները թևերի տակից բարձրացնում, ճխում, ճշում, ծլուրլում, թևերին խփում, ծափ տալիս: Չեւր դառան գլուխը քսելիս ետ շփելիս, հէնց գիտես, թէ էս անմեղ հայուանն էլ էր իմանում, որ հրեշտակի ձեռք ա իրեն դիպչում և ոչ մարդի: Մի քիչ մօտիցը պակսելիս ձէնը աշխարք էր վերցնում, մարդու սիրտ էրում, էնպէս էր բղղում, քար ու քոյ ընկնում: Ծատ անգամ՝ նրա փափուկ ծնկան վրայ էր քնում, նրա անուշահոտ, ազիզ ձեռիցն էր խոտ ուտում: Չայիր—չիմանի, մանիշակի վրայ, վարդի, թթենու տակին, ետ քչքչան առուի մօտ որ բազի վախտ քնած չէր ըլում, հէնց իմանաս, երկնքիցը լիս ա վէր եկել, ամենիքը հայլի դառել. . . Ծատ անգամ՝ վարդի փունջը մէկ ձեռին, մանիշակինը մէկէլ, աչքը որ չէր բաց անում, հէնց գիտես, սար, ձոր, ծառ, թուփ, խոտ, ծաղիկ նրան էին մաթ մնացել, նրա շունչն ըլէին ուզում, որ քաշեն, ծծեն, զօրանան, դալարին: Հովը մազերի վրայ սլալալիս, երեսին դիպչելիս էլ չէր ուզում, որ առաջ խաղայ ետ ետ գնայ. հէնց նրա գլխովն էր պտըտում, հէնց նրա մազերի հետ խաղում: Վարդի վրայ երեսը կռացնելիս ուզում էր, որ

բարձրանայ, նրա շունչը քաշի, նրա պատկերի գունը գողանայ, որ դհա աւելի գեղեցիկ, դհա անուշահոտ երևի: Բլբիւլը նրա հոտը առնելիս իր վարդը մոռանում, նրան էր գովում, նրա վրէն էր իր սէրը թափում, նրա հասրաթովն էր ուում, խորովում: Շատ անգամ ինքը ձէն հանելիս, եա ինքն իրան խաղ ասելիս հէնց իմանում էր, թէ հրեշտակներն են իր հետ խօսում, իրան ձէն տալիս, եա ձէնը քաշում: Առաւօտեան ցօղը, իրիկուան վերջի լիւր՝ մէկը նրան տեսնելիս ցնծալով վեր էր գալիս, որ նրա սուրբ երեսին նստի, մէկը ցաւելով երեսն իրան էր քաշում, աչքը խփում, որ նա շուտով քուն մտնի, գիշերն անց կենայ, որ առաւօտն էլի գայ, նրա տեսութեան արժանանայ, նրա լուսովը հոգի առնի ու զուարճանայ: Քունը նրա աչքերին էնպէս էր մօտանում, ինչպէս մէկ սրբի՝ երկնային հրեշտակը: Թւերն երեսին փռում, անմահական երազով նրան գրկում, արթնացնում, էլ ետ իւր գիրկը դնում*):

Աբովեանը այսպէս հիացած է ոչ միայն գիւղի ներկայացուցիչներով, այլ և նրանց տնտեսութեամբ: Այստեղ էլ նկարագրութիւնը նա այնպէս է տանում, որ համարեա ամեն քայլափոխում՝ զգացում է, որ նրա գրածը ոչ թէ օրիեկտիւ նկարագրութիւն է, այլ «ի խորոց սրտի» փառաբանութիւն: Ընթերցողի մտքից բոլոր կասկածները փարատելու համար մէջ ենք բերում

*) «Վերք Հայաստանի», եր. 63—67.

գիւղական տնտեսութեան, լիութեան ու ընտանեկան կեանքին վերաբերեալ էջերից մի քանի հատուածներ: Առանձին ուշագրութեան արժանի է նկարագրելու եղանակը:

«Տունն ու շիրախանէն հազար քարութիւնով լիքը տրարում էին ու Աստուծոյ հոգի կար մէջընեցում:... Գինին կարասներով շարած ևն... մառանը եմիչով, կախանով, տանձ ու խնձորով խլթխլթում ու մտնողին հոտը տեղն ու տեղը թռնում շշմացնում էր: Նրա հարսն ու փեսէն կամ մէկ ազիզ զոնազ, որ գլուխը բարձին չէր դնում էս անմահական քարութեան մէջը, էնպէս իմանում էր, թէ դրախտումն ա աչքը խփում կամ ըաց անում: Որը երկու, որը երեք բազ ունէր, նոքար, հօտազ դռանը հազիր, ու տան ներսն ու պուճակը դրոմբում էր: Կարասներով կողակ, կճճներով պանիր ու զաւուրմա, արաչներով զօխ, բօխ, ողորմակօթ, բզրզներով եղ ու կարաք, մօթալներով պանիր. — ծո՛ւկ, ի՞նչ տուն: Տասը զոնազ որ էն սհաթը նրա դռանը վէր գային, սաղ ամիս ուտէին, խմէին ևն... Նրա տան խէրն ու քարաքեալը հա կար, հա կար:... Մէկ փարի բան բազարիցը տուն չէր գալ, բացի իրենց հագներու շորիցը, էն էլ կտաւ, շապկացու, չուխացու, շտոր հարսներն ու աղջկերքն էին նրանց համար մանուկ, գործուկ, կարուկ: Նրանց կնանոնցը որ մտիկ տայիր, խելքը կերթար, խաս ու զուճաչի միջում կորած էին... Մէկը մէկի ջգրուշատ անգամ իրանց օղլուշաղին էնպէս էին ծաղ-

կում՝ զարդարում, ինչպէս զարնան վարդը: . . .
Շատը չորս հինգ հարան ունէր տանը, որ մէկ
տեղը ցաւելիս ուզում էին գլխովը պտիտ գան
ու ստները կում անեն խմեն: . . . Մէկ բան ու-
զելիս՝ ոտի տեղ զլսի վրայ էին գնում, որ նրա
ասածն անեն ու ձեռքները դռներին դրած
աչքը կթած ունէին, որ տեսնեն թէ իրանց տէրը
կամ զոնազը ինչ կհրամայի, որ կատարեն: Կե-
սուրը կամ կեսաւը մէկ աչքը քցելիս ուզում
էին տեղն ու տեղը ճաշին, էնքան հնազանդ էին:*)

Գիւղական կեանքի այսպիսի պատկերացմանը
չէր կարող յաջորդել քաղաքային կեանքի փառա-
բանութիւնը: Եւ երբ Աբովեանը գիւղական կեան-
քի այսպիսի շատագովումից անմիջապէս յետոյ
նկարագրում է գիւղացու բերանով քաղաքի
կեանքի բացասական կողմերը, իսկոյն զգացում
է, որ հեղինակը խրախուսում ու ծափահարում
է իւր հերոսին: Ուրիշ ամեն դէպքերում՝ վէպը
ընդհատող ու դատողութիւններ տուող Աբովեա-
նը այս դէպքում լուռ է մնում՝ բոլորովին ու
դրանով ցոյց տալիս, որ լուռութեան պատճառը
համաձայնութիւնն է Ասածներս հաստատուում
են մի ուրիշ կէտով էլ:

Վերևում մենք բերել էինք գիւղացու խո-
հերից մէկը. «հմիկ կովը վեր են քաշում, որ տես-
նեն թէ տակին եարաբ ֆորթ կան, թէ չէ»: Աբովեանը
վէպի մէջ մի տեղ նկարագրելով, թէ
«գդալ, չանգալ դանակի ոտը դեռ մեր աշխարքը

*) «Վերք Հայաստանի», եր. 54—56.

չի մտել, կերակուրներն էլ մէկ սինով են ներս բերում, հացից ետը էլի ջրով որ ձեռք ու բերան չողողնն, չլուանան, կերածը հարամ կըլի, գգակ վերցնել սեղանի վրայ, եա գլուխ տալ ադաթ չի», — աւելացնում է. «Երկրի ծէսն էսպէս ա, Եւրոպա չի, որ կովը վեր քաշնն, տեսննն տակին ֆորթ կայ, [թէ չէ]:*) Ընթերցողը ինքն էլ տեսնում է, որ «գգակ չվերցնելու», «երկրի ադաթի» համար «Եւրոպայի կով վեր քաշելն ու ֆորթ փնտռելը» մատնանշելը տեղին չէ. Արովեանի այդ յաւելուածը մի զուարճալի անկապակցութիւն է:

Բայց այդ յաւելուածը մեզ համար շատ նշանակալից է, որովհետեւ ցոյց է տալիս, որ ինքը Արովեանն էլ անբաւական է այն կարգերից, որտեղ կովը զնր են քաշում, տեսնեն՝ տակին ֆորթ կայ [թէ չէ]:

Դառնացած գիւղացին այս բառերով բնորոշում է իւր երկրի քաղաքի մարդկանց, քաղաքի, որտեղ զարգանալ է սկսում փողային տնտեսութիւնը:

Դժգոհ Արովեանը նոյն բառերով մատնացոյց է լինում առևտրական ու արգիւնաբերող Եւրոպայի շահասէր ձգտումների վերայ:

Քանաքեռցի վիպասանը և Քանաքեռի քեթխուղան միևնոյն աշխարհահայեացքի ներկայացուցիչներ են:

*) «Վերք Հայաստանի» եր. 54—55.

Վէպի մէջ գիւղացու բերանով խօսում է Աբովեանը, իսկ գրականութեան մէջ յանձինն Աբովեանի խօսում է գիւղացին:

Մի քանի խօսք էլ վիպասանի վերաբերմունքի մասին գէպի հոգեւորականութիւնը: Մենք միշտ գիտմամբ շեշտում ենք — գէպի հոգեւորականութիւնը, որովհետեւ ինչպէս գիւղացին, այնպէս էլ Աբովեանը, եկեղեցու դէմ չեն, այլ ժամանակակից եկեղեցականներն:

«Մէկ ազգը պահողը լեզուն ա ու հաւատը, թէ սրանց էլ կորցնենք, վայն եկել ա մեր հալին»*) — գատում է նա: Մի ուրիշ տեղ.

«Որ ջան անինք, մէկ գմէկու սիրենք, մեր լեզուն, մեր եկեղեցին էնպէս զայիմ բռնենք, ինչպէս մեր երջանիկ նախնիքը, հաւատացիր ինձ, Աստուած էլ կսիրի մեզ, մարդն էլ»:**)

Տեսանք, թէ հեղինակը ինչ համակրութեամբ էր վերաբերուում գիւղացիներին, նրանց տնտեսութեանը, ընտանիքին. բայց հէնց որ խօսքը փոխուում է գիւղացու ազիտութեան, անկրթութեան մասին, ահա ինչ լեզու է գործածում նա.

«Էշ գեղըցի ըլելով, գլուխը հաստ, ծուծը՝ բարակ, անտաշ, կոպիտ, ոչ վարպետ էր տեսել, ոչ վարժատուն. ձիու տակը սրբելուցը, մաճը բռնելուցը, հանգը վարելուցը ու կատեպանութիւնից աւելի ոչինչ բան չէր գիտում... Թէ-

*) «Վէրք Հայաստանի», յառաջաբան եր. ԺԱ.

**) Նոյնը, եր. 93.

կուղ գեղըցին, թէկուզ եաբանի հայուանը մի հետար առ *)

Լուսաւորել այդ գիւղացուն — ահա Աբովեանի պահանջը հոգևորականութիւնից, Խօսելով գիւղացի տգէտ քահանաների մասին՝ նկատում է՝

«Ամենքս էլ չաւ գիտենք, թէ ում մեզքն աւամա հիմիկ խօսալու վախար չի, եդոյ կասեմ. ինչ ասեմ, իմացողն իմացաւ ու ականջի տակն էլ բալքի թէ քորեց...» **)

Իսկ յետոյ շատ ու շատ պարզ ասում է.

«Ամեն մեչըդի հայաթում գեղ տեղարենքն էլ մէկ մեծ վարժատուն կայ, որտեղ երկու երեք լեզու են սովորում. մեր եկեղեցըքանց հայաթներումը լագլագն էլ բուն չի գնիլ. բաս ինչ կըլի, որ ազգի սիրան էլ քիչ-քիչ չի հովանալ...» ***)

XI.

Ինչ հետեւանքների հասանք այս գրական-պատմական վերլուծութեան ժամանակ:

Տեսանք նախ, որ 19-րդ դարի առաջին տասնամեակներում տնտեսութեան գրութիւնն ու հասարակական խմբերի որոշ դասաւորութիւնը պատճառ դարձան գիւղացիական գրականութեան հիմքը գնելուն. երկրորդ, որ տնտեսութեան եզանակների ընդհարումը և սոցիալական տար-

*) «Վէրք Հայաստանի» եր. 26.

**) Նոյնը, եր. 20.

***) Նոյնը, եր. 96.

րերի յարաբերութիւնները գիւղացիական աշխարհահայեացքին տուել էին յայտնի կերպարանք և երրորդ, որ Աբովեանը այդ շրջանի զուտ գիւղացիական աշխարհահայեացքի ներկայացուցիչն էր: *)

Այս հետեանքները անակընկալներ են մեր գրականութիւնն ուսումնասիրողների համար, այս անակընկալները պարտական ենք մի յայտնի մեթոդի, որ գրական երևոյթների պատճառը տնտեսական-սոցիալական երևոյթների մէջ է որոնում: Այդ մեթոդը մինչև այժմ չէ գործադրուել մեզանում. սակայն «վէժը, որ անարգեցին շինողները, նա կլինի գլուխ անկեան»:

Մի քանի խօսք էլ, և վերջացնենք: Մինչև այժմ մեզանում անթիւ են այն մարդիկ, որոնք սոցիալական տարրերի մրցումը յատուկ են համարում Եւրոպային, այլ ոչ մեր հասարակութեանը, նրանց յատկապէս սխալացնում է այն, որ մեր նոր պատմութիւնը հասարակական խմբերի քաղաքական ընդհարումներ չէ յիշատակում: Սակայն այս փաստ չէ. Քաղաքական անկախու-

*) Եւրոպական դրողներից աշխարհահայեացքով ամենից աւելի մօտ է Աբովեանին Բուսսօն, որ կողմնակից է փոքր հողային սեփականութեան, զերազանց է համարում իւր համար արտադրող եւ սպառող փակ տնային տնտեսութիւնը, ջատագով է նահապետական ընտանիքին ու կարգերին եւ ճակատակ է քաղաքային կեանքին, վաճառականութեան ու արդիւնաբերութեան զարգացմանը: Հմմտ. Проф. Р. Випперъ. «Общественныя учения и историческія теоріи XVIII и XIX в. в.» Москва, 1908. յատկապէս եր. 72—78.

Թեան բացակայութիւնը թոյլ չէ տուել, որ մեր հասարակական տարրերի մրցումը քաղաքական ընդհարման կերպարանք ստանայ: Բայց միթէ այդ նշան է, որ քաղաքական ընդհարումների հիմքը, այն է՝ տնտեսական ու սոցիալական մրցումը նոյնպէս բացակայում է: Երբ գետը կատաղի յորձանքներ չունի, միթէ այս ցոյց է տալիս, որ նա չէ հոսում: Հէնց մի գեղարուեստական երկի վերլուծումը, Աբովեանի վէպինը, երեւան է հանում, որ մեր հասարակական կեանքում էլ գոյութիւն է ունեցել տնտեսութեան տարբեր եղանակների ու սոցիալական խմբերի կռիւը: Այդ կռիւը, դասակարգային մրցումն անցել է գրականութեան մէջ:

Աբովեանը դասակարգային մարտիկներից մէկն է, նա գիւղացիութեան իդէոլոգն է և, ինչպէս իւր սոցիալական խումբը, կռիւ է մղում երկու Ֆրոնտի վերայ: Որչափով որ վիպասանը կռուում է աջ թևի վերայ, քննադատում է հին կարգերը, այն չափով նա առաջադիմական է, իսկ որչափ որ սուր է շողացնում դէպի ձախ, դէպի նոր կարգերը—դէպի փողային տնտեսութիւնն ու վաճառականութիւնը,—այն չափով էլ յետադիմական է:

1910, մայիս.

Վաղարշապատ:

Բ ՈՎ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Ի Ի Ն

Ա. Առաջաբան

Երես.

I.	Դասակարգ ու գրականութիւն . . .	3.
	Բ. Տնտեսական—սոցեալական միջավայր	
II.	Հոգևորականութիւնն Արուիեանի ժամանակ	6.
III.	Վաճառական դասն Արուիեանի ժամանակ	10.
IV.	Գիւղացիութիւնն Արուիեանի ժամանակ	12.
	Գ. «Վեբք Հայաստանի»	
V.	Գիւղը վէպի մէջ: Վէպի առաջին գլուխը	18.
VI.	Վէպի միւս գլուխները: Վէպի մասերի արժէքը	27.
	Դ. Գիւղացիական աշխարհահայեացք	
VII.	Գիւղացու վերաբերմունքը դէպի երկրագործական աշխատանքն ու գիւղական կեանքը	29.
VIII.	Գիւղացու վերաբերմունքը դէպի հողային տնտեսութիւնն ու վաճառական դասը	38.
IX.	Գիւղացու վերաբերմունքը դէպի հոգևորականութիւնը	43.
	Ե. Հայ գիւղացու իդէոլոգը	
X.	Արուիեանի վերաբերմունքը դէպի գիւղական տնտեսութիւնը, վաճառականութիւնն ու հոգևորականութիւնը	48.
	Զ. Վերջաբան	
XI.	Մեթոդ ու հետեանքներ	56.

